

Kansen voor LHBT-emancipatie-beleid in Europa

*Een onderzoek naar de verbanden tussen
gendergelijkheid, culturele waarden en LHBT-emancipatie*

Sanne Elfering - ITS
Niels Spiering – FdM / Institute for Gender Studies
Evelien Sombekke - ITS

25 februari 2013

**Institute
for
Gender
Studies**

Projectnummer: 34001323
Opdrachtgever: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

© 2013 ITS, Radboud Universiteit Nijmegen

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, en evenmin in een retrieval systeem worden opgeslagen, zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van het ITS van de Radboud Universiteit Nijmegen.

No part of this book/publication may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

Inhoud

Managementsamenvatting	iii
1 Inleiding	1
1.1 Aanleiding onderzoek	1
1.2 Theoretisch kader	2
1.3 Uitvoering van het onderzoek	4
2 Beleid en juridische positie LHB en T	7
2.1 Gegevens over wet- en regelgeving	7
2.2 LHB-wetgeving en beleid: koplopers, middenmoters en achterblijvers	10
2.3 T-wetgeving	12
3 Cultuurdimensies en emancipatie	17
3.1 De dimensie masculiniteit-femininiteit	17
3.2 Postmodernistische waarden	21
3.3 Attitudes jegens LHB'ers	24
4 Gendergelijkheid	27
4.1 GDI, GEM en GII	27
4.2 Gender Gap Index (GGI)	32
4.3 EIGE	36
5 Ranking emancipatie LHB en T	41
5.1 Ranking landen voor verbetering van de wetgeving aangaande LHB-beleid	41
5.2 Beleidsadviezen	45
5.3 Verbetering van de Transgender wet- en regelgeving	56
6 Conclusies en aanbevelingen	59
6.1 Samenvatting resultaten beleid, culturele aspecten en gendergelijkheid	59
6.2 Samenvatting rangorde landen en aanbevelingen	61
6.3 Mogelijkheden om onderzoek ook in andere regio's uit te voeren	63
Literatuurlijst	67
Bijlagen	69
Bijlage 1 – LHB en T wetgeving	71
Bijlage 2 – Culturele houdingen	75
Bijlage 3 – Gender	76

Managementsamenvatting

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: *Wat is de relatie tussen culturele houdingen ten opzichte van gender en seksualiteit (waaronder de masculiniteitsindex), gendergelijkheid en de emancipatie van LHBT'ers in Europa, met de focus op LHBT-beleid?*

Het doel is te komen tot een rangorde van de 47 Europese landen (EU-lidstaten en de overige landen in de Raad van Europa) op het terrein van de emancipatie en rechten van LHBT'ers. Concreet bekijken we per land drie elementen: het beleid voor en de juridische positie van LHBT'ers, culturele houdingen en de ontwikkeling van gendergelijkheid. Middels een uitgebreide literatuurstudie en enkele relevante indexen/rankings brengen we de relatieve posities van de 47 Europese landen op deze drie terreinen in beeld.

Het onderzoek is gezamenlijk uitgevoerd door het ITS en het Institute for Gender Studies van de Radboud Universiteit in Nijmegen. Een team van drie inhoudelijke experts heeft gedurende het onderzoek ondersteuning geboden ten aanzien van de inhoud.

Wat betreft het **beleid voor en de juridische positie van LHB'ers** blijkt dat de koploperlanden op dit gebied zich van de andere landen onderscheiden doordat de familiewetgeving redelijk vergaande gelijkheid mogelijk maakt. Er is sprake van huwelijksgelijkheid of de mogelijkheid tot geregistreerd partnerschap én gezamenlijke adoptie. Deze landen zijn: België, Denemarken, Nederland, Noorwegen, Spanje, Verenigd Koninkrijk, IJsland en Zweden. Aan het andere einde van dit spectrum staan de Europese landen waar de vrijheid van vereniging actief geschonden wordt (soms zelfs met geweld gestopt), publieke evenementen verboden zijn en/of er expliciete ongelijke wetgeving bestaat: Cyprus, Griekenland, Letland, Litouwen, FYR Macedonië, Moldavië, Oekraïne, Polen, Rusland, Servië, Turkije en Wit-Rusland (officieel geen lid EU of Raad van Europa). **Beleid en wetgeving voor Transgenders** is minder veregd dan voor LHB'ers. In de landen met het meeste T-beleid is voor juridische erkenning van sekseverandering geen verplichte genitale operatie, sterilisatie en echtscheiding nodig en bestaan heldere procedures. Deze landen zijn Duitsland en (in mindere mate) Hongarije en het Verenigd Koninkrijk. Uit het onderzoek komt naar voren dat er eigenlijk nooit meer T-emancipatie en –antidiscriminatiebeleid is dan LHB-emancipatie en –antidiscriminatiebeleid. Dit impliceert dat er steeds eerst LHB-beleid ontstaat, waarna T-beleid kan opkomen.

De **culturele attitudes in een land** zijn van belang als verklarende en voorspellende factor in LHB- en T-beleid. De dimensie masculiniteit/femininiteit van Hofstede lijkt op het eerste gezicht een mogelijke proxi hiervoor. De dimensie maakt namelijk onderscheid tussen masculiene culturen, waarin de rollen tussen mannen en vrouwen traditioneler verdeeld zijn, en feminiene culturen, waarin de rollen van mannen en vrouwen dichter bij elkaar liggen en relaties, zorg voor de zwakkeren, en de kwaliteit van leven centraal

staan. Maar een nadere analyse van de masculiniteitsindex toont aan dat er geen relatie is met de mate van LHB-beleid in een land. Dit wordt onderstreept door de resultaten van een SCP-onderzoek (2013) met betrekking tot de houding ten opzichte van homoseksualiteit. De mate waarin in een land postmaterialistische waarden aanwezig zijn, blijkt een betere voorspeller voor de mogelijkheden voor LHB- en T-emancipatie. Deze waarden nemen volgens de Postmodernisme theorie toe wanneer de inwoners van een land zich economisch 'veilig' voelen en leggen meer nadruk op zelfexpressie, individuele vrijheid, het milieu, en persoonlijk welzijn. Daarentegen nemen de invloed van religie, technologie, wetenschap, en autoriteit – zowel op religieus, politiek of een ander vlak – af. Ook de attitudes ten opzichte van homoseksuele mensen hebben samenhang met LHB-beleid. Des te positiever men in een land staat tegenover homoseksualiteit des te meer positief LHB-beleid dat land heeft.

Meer **vrouwenemancipatie** (GII, economische participatie GGI en politieke empowerment GGI) in een land wijst over het algemeen op verdergaand beleid voor LHB'ers in dat land. De samenhang met LHB-beleid is het sterkst voor de GII-index en het zwakst voor de economische participatie index van de GGI, maar alle samenhangen zijn statistisch significant. Uit het onderzoek maken we dan ook op dat er zeker een verband bestaat tussen gender emancipatiebeleid en de ontwikkeling van beleid tot LHB-emancipatie. Op basis hiervan is te rechtvaardigen dat gender emancipatiebeleid en LHBT emancipatiebeleid (internationaal) gekoppeld worden, met dien verstande dat ruimte voor T-beleid lijkt te ontstaan/groeien ná de ontwikkeling van LHB-beleid.

Ranking in zeven groepen ten aanzien van LHB- en T-beleid

Uiteindelijk leiden de rankings van de drie elementen tot één beeld van de mate waarin een land openstaat voor de rechten en emancipatie van LHB'ers en in dit opzicht dus een bondgenoot, een medestander of een tegenstander kan zijn. We komen tot een indeling van zeven groepen: hekkensluiters, hekkensluiters in beweging, vooruitlopers, verrassende achterblijvers, meelopers, high-potentials, en voortrekkers (waartoe Nederland behoort). Deze zeven groepen spreiden zich in een waaierbeweging uit over Europa: positief beginnend in Noord en West Europa en steeds slechter wordend richting Oost en Zuidoost Europa.

De *hekkensluiters* (Azerbeidzjan, Georgië, Hongarije, Roemenië, Rusland, Servië, Turkije en Oekraïne) en de *hekkensluiters in beweging* (Letland, Litouwen, Macedonië, Moldavië en Polen) zijn waarschijnlijk tegenstanders. De meeste van deze landen zijn geen EU-lidstaat en alleen lid van de Raad van Europa, waardoor de politieke mogelijkheden voor het afdwingen van LHBT-beleid beperkt zijn. Nederland kan de lokale LHB-bewegingen steunen door de uitwisseling met de Nederlandse beweging te faciliteren. Tevens kan Nederland alert zijn op de schending van mensenrechten.

De *verrassende achterblijvers* (Albanië, Armenië, Cyprus en Griekenland) kunnen medestanders zijn, maar dan vooral op het gebied van antidiscriminatie. De positieve krachten in deze landen zijn relatief zwak, dus het is belangrijk om aan te sluiten bij de taal in de politieke discussies in deze landen: de kerk is conservatief en vergaande emancipatie in de familiewetgeving zal op flinke oppositie stuiten.

De *voortlopers* (Bulgarije, Estland en Malta) en de *meelopers* (Italië, Kroatië, Luxemburg, Oostenrijk, Portugal, Tsjechië, Slovenië en Slowakije) zijn twee groepen waarin bijna alle landen EU-lid zijn. De *voortlopers* zijn potentiële medestanders omdat er commitment is vanuit de politiek maar dit wordt begrensd door de houding van het volk. Daarom kan het helpen om de kennisontwikkeling over LHB'ers en T'ers te steunen in deze landen en ervaring met en kennis van staand beleid in Nederland uit te wisselen. De groep *meelopers* is ook potentieel medestander van LHB- en T-emancipatiebeleid, maar hier dient per specifiek onderwerp en per land onderzocht te worden welke landen ook werkelijk bondgenoten kunnen zijn. Nederland kan zich in deze landen in ieder geval sterk richten op expertise-uitwisseling met emancipatieorganen en LHB-bewegingen.

De groep *high-potentials* bestaat uit de landen Duitsland, Finland, Frankrijk, Ierland en Zwitserland. Deze landen hebben een goede tot zeer positieve voedingsbodem voor LHB-wetgeving, maar die is nog niet gematerialiseerd. Dit kan erop duiden dat LHB-beleid nog niet (geheel) is ingebed in de politieke cultuur. Ook spelen hier vaak sterke tegenkrachten zoals de Rooms-katholieke kerk een rol. Desalniettemin kan het delen van positieve ervaringen en uitwisselingen met de LHB-bewegingen in deze landen veel resultaat hebben.

Nederland is geen eenzame voorganger (meer). De groep *voortrekkers* waartoe Nederland behoort, bestaat uit nog zeven andere landen, namelijk België, Denemarken, Noorwegen, Spanje, Verenigd Koninkrijk, IJsland en Zweden. Het is belangrijk dat deze landen optreden als gidslanden en de weg voorbereiden. Of beter zelfs, misschien is een 'gidsgroep' mogelijk, waarbij Nederland niet alleen staat, maar zich in een groep voortrekkers plaatst.

Ten aanzien van T-beleid is één cruciale beleidsaanbeveling te geven: bevorder het LHB-beleid en de kennisontwikkeling op dat gebied, in het bijzonder ook in de bureaucratische emancipatieorganen om zo een voedingsbodem te creëren voor T-beleid. In vergelijking met LHB-beleid moet Nederland zich vervolgens beseffen dat het zelf absoluut geen koploper is als het om T-wetgeving gaat. Een consequentie daarvan is dat kennisontwikkeling in andere landen minder voor de hand ligt. Aan de andere kant kan Nederland zich wel als doel stellen ook op T-beleid koploper te worden en zo hét LHBT-brede gidsland van Europa te worden.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding onderzoek

De mate van acceptatie van lesbiennes, homo's, biseksuelen en transseksuelen (LHBT'ers) verschilt sterk tussen landen. Over de gehele wereld gezien is in 80 landen homoseksualiteit strafbaar en in zeven landen volgt er zelfs de doodstraf op. Ook in Europa zijn er bewegingen zichtbaar die niet duiden op vooruitgang voor deze groepen. Het hardhandig neerslaan van pro-homo betogingen en prides is daar een voorbeeld van. Uit een rapport van het SCP (Keuzenkamp, 2011) blijkt dat Nederland samen met Zweden en Denemarken in Europa het meest tolerante land is als het gaat om homoseksualiteit. In de Hoofdlijnenbrief Emancipatie 2013-2016 (OCW, 2013) ziet de overheid dan ook voor Nederland een belangrijke voortrekkersrol weggelegd op internationaal terrein. Om deze voortrekkersrol te kunnen vervullen wil het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) meer zicht krijgen op welke Europese landen medestanders, tegenstanders en mogelijke bondgenoten zijn als het gaat om het op de agenda zetten van de emancipatie en rechten van LHBT'ers.

Daarbij is het van belang om eventueel onderliggende mechanismen te herkennen die een rol spelen in de mate van LHBT-acceptatie in een land. Hiertoe heeft OCW onderzoek uitgezet. In eerste instantie was men vooral geïnteresseerd in de ontwikkeling van LHBT-emancipatie in relatie tot de ontwikkeling van vrouwenemancipatie en de cultuurdimensie masculiniteit-feminiteit van Hofstede. Tijdens het onderzoek is, in overleg met OCW, afgesproken om deze hoofdvraag te verbreden. Het SCP keek namelijk in lopend onderzoek (Kuyper et al, 2013) al naar Europese verschillen in attitudes over homoseksualiteit en verklaringen hiervoor vanuit gendergelijkheid, de Masculiniteitsindex, en andere aspecten van culturen.

Uiteindelijk levert dit de volgende onderzoeksvraag op:

Wat is de relatie tussen culturele houdingen ten opzichte van gender en seksualiteit (waaronder de Masculiniteitsindex), gendergelijkheid en de emancipatie van LHBT'ers in Europa, met de focus op LHBT-beleid?

Het doel is om te komen tot een ranking van de EU-lidstaten en de andere landen in de Raad van Europa (in totaal 47 landen) naar de mate van receptiviteit voor LHBT-emancipatie. In de gehele rapportage maken we een onderscheid tussen LHB'ers en T's. Dit heeft te maken met het feit dat beide groepen met substantieel andere regelgeving te maken hebben (denk aan verandering van geslacht) en dat T-beleid minder vergevorderd is. De aandacht voor transgenderemancipatie is ook pas recenter ontstaan. Een sub-

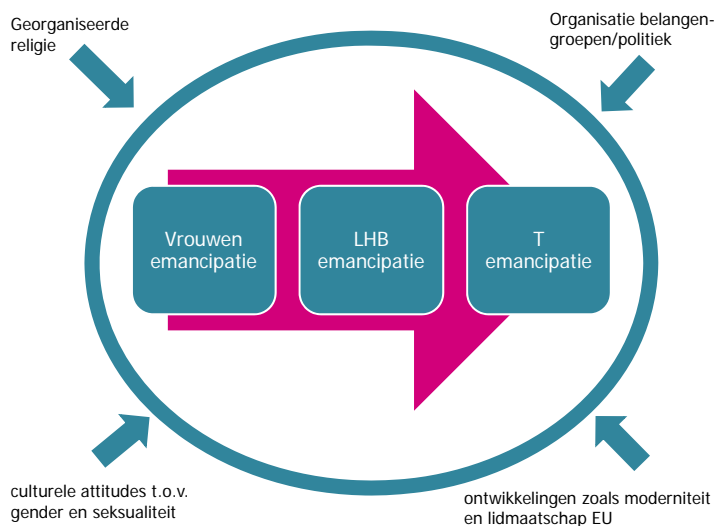
vraag van OCW was wat de mogelijkheden en voorwaarden zijn om een soortgelijk onderzoek voor landen in de andere regio's uit te voeren. Dit brengen we ook in beeld.

1.2 Theoretisch kader

Er zijn verschillende redenen waarom het ene land verder is met de ontwikkeling van (positief) beleid op het terrein van LHBT'ers dan het andere land. Hier is echter nog weinig onderzoek naar gedaan. Dit maakt het moeilijker om op basis van gegronde redenen uitspraken te doen over de mate van bereidheid in een land tot het accepteren van homoseksualiteit en bijgevolg tot het maken van een inschatting hoe groot het draagvlak (politiek en sociaal) in een land is als het gaat om de emancipatie en rechten van LHBT'ers. Om toch gerichte uitspraken te kunnen doen en een rangorde van landen op te kunnen stellen, volgen we in dit onderzoek een bepaalde redenering op basis van aannames, welke wij vervolgens toetsen en onderbouwen.

De basis van de redenering (zie figuur 1.1) is dat LHB-emancipatie volgt op vrouwenemancipatie (gendergelijkheid). En dat T-emancipatie volgt op LHB-emancipatie. Dat deze redenering een aannemelijk uitgangspunt is, proberen we in dit rapport te onderbouwen en wordt bovendien bevestigd door de resultaten van het eerder genoemde onderzoek van Kuyper et al (SCP, 2013).

Figuur 1.1 – Krachtenveld emancipatie

Het onderzoek naar gendergelijkheidsbeleid is inmiddels wel substantieel. Hierdoor hebben we zicht op de verklaringen voor het tot stand komen van emancipatiebeleid in een land en welke factoren een belangrijke rol spelen in dit krachtenveld.

Het krachtenveld rondom emancipatiebeleid

Er zijn diverse belangrijke spelers in het krachtenveld rondom de vorming van emancipatiebeleid. Zo lijken verschillende politieke groepen en instanties te beïnvloeden welke landen beleid aannemen om de situatie van vrouwen te verbeteren. De simultane druk van lokale en internationale belangengroepen bevordert emancipatiebeleid, alsook de samenwerking tussen belangengroepen, overheidsorganen en think tanks (de *velvet triangles*). Het concept van de velvet triangle is dat in het proces van gendergelijkheidsbeleid drie soorten actoren een rol spelen, namelijk de beleidsmakers, maatschappelijke organisaties en onderzoekers (Franken, 2007). Binnen de overheid hebben beleidsmakers verschillende rollen, zoals minister, burgemeester, politici of beleidsmedewerker. Al deze rollen kunnen andere doelen met zich meebrengen. Het is belangrijk dat de maatschappelijke organisaties die de belangen van de doelgroep vertegenwoordigen, contacten hebben met beleidsmakers en de verschillende rollen en doelen kennen. De mate waarin deze maatschappelijke organisaties en belangengroepen (denk aan het COC, Nationale AIDS Raad, TNN) geïnstitutionaliseerd zijn, is ook relevant. Om de driehoek te completeren is het belangrijk dat onderzoek op het betreffende terrein goed ingebed is in de wetenschap. De resultaten uit wetenschappelijk onderzoek zullen immers kennis en begrip bevorderen. Voor de mogelijkheid tot emancipatiebeleid in een land is het zeer belangrijk dat er sprake is van onderlinge uitwisseling binnen deze driehoek (Franken, 2007). Tevens is de signatuur van de politieke machthebbers (bv. regering) van belang. Daarbij gaat het niet louter om de politieke ideologie, maar ook om de aanwezigheid van vrouwen in besluitvorming (Caiazza, 2002; Htun & Weldon, 2010; Mazur, 2009; Walby, 2009).

Het vooruitzicht op EU-lidmaatschap en EU-beleid en EU-rechtspraak stimuleren eveneens emancipatiebeleid. In mindere mate heeft internationale druk van buiten de EU hetzelfde effect. Daarnaast heeft het invoeren van emancipatiebeleid door nabije landen een positief diffusie-effect.

Aan de andere kant hebben georganiseerde religie en conservatieve krachten vaak een tegengestelde invloed (Htun & Weldon, 2010; Walby, 2009). Met name de georganiseerde religie kan een sterke opponent zijn en ervoor zorgen dat belangengroepen weinig invloed kunnen uitoefenen. Kuyper et al heeft in hun eerder genoemde onderzoek (SCP, 2013) gekeken naar de rol van religie bij attitudes jegens homoseksualiteit. Hieruit blijkt dat een positieve attitude jegens homoseksualiteit samenhangt met op persoonlijk vlak minder belang hechten aan religie en met het belang van religie binnen het land (percentage gelovigen in een land). Een nadere analyse van het verschil tussen homo-attitudes in Polen (niet tolerant) en Tsjechië (zeer tolerant) liet bijvoorbeeld een belangrijke rol van religie zien. In Polen heeft de kerk veel meer invloed op de politiek en hechten inwoners meer belang aan religie. Kortom, de slagkracht van de georganiseerde religie en conservatieve krachten in ieder land is ook van belang als het gaat om de mogelijkheden tot emancipatiebeleid.

Culturele attitudes spelen ook een belangrijke rol. De houdingen jegens zowel vrouwen als LHBT'ers zijn gegrond in bredere waardepatronen. Tot slot lijkt de moderniserings-

wens van een land een rol te spelen: in welke mate is men bijvoorbeeld bezig met het invoeren van mogelijkheden tot echtscheiding en abortus. Niet enkel de wens tot modernisering speelt een rol in het veranderen van beleid, maar ook de daadwerkelijke modernisatie in een land. Zoals aangetoond in het onderzoek van Kuyper et al (SCP, 2013) zijn een toenemende inkomensniveau en welvaart in een land, gekoppeld aan het niveau van stedelijkheid (meer mensen die in de stad dan op het platteland leven), en een hoger opleidingsniveau. Als er meer generaties opgroeien die geen werkelijke armoede en bedreiging van hun leven hebben gekend, dan zal er meer aandacht komen voor immateriële zaken, zoals emancipatie. Dit vergroot de steun voor beleid in die richting.

1.3 Uitvoering van het onderzoek

Over LHBT-beleid is dus minder bekend dan over gendergelijkheidsbeleid, maar de lokale en internationale druk, invloed van de EU, beleidsdiffusie en politieke ideologie, die een rol spelen voor gendergelijkheidsbeleid, kunnen ook verwacht worden een invloed te hebben op LHBT-emancipatiebeleid (Helfer & Voeten, 2012; Holzhaacker, 2012; Taylor e.a., 2012). Hetzelfde geldt voor de rol van culturele houdingen in een land ten opzichte van emancipatie en seksualiteit. Dit betekent dus dat we, als we iets willen zeggen over de mate waarin een land openstaat voor (meer of beter) emancipatiebeleid op het gebied van LHB en T, in ieder geval in beeld moeten brengen hoe de stand van zaken is ten aanzien van LHBT-beleid, vrouwen in de politiek (als proxy voor de deelname van LHB'ers en T'ers in de politiek), en de culturele houding ten opzichte van emancipatie en seksualiteit.

Het doel van dit onderzoek is te komen tot een rangorde van de 47 Europese landen op het terrein van de emancipatie en rechten van LHBT'ers met daarbij specifieke aanbevelingen voor Nederlands beleid ter bevordering van de situatie van LHBT'ers in Europa. Met bovenstaand theoretisch kader in ons achterhoofd, gaan wij daarvoor als volgt te werk.

Concreet bekijken we in dit onderzoek per land drie zaken: het beleid voor en de juridische positie van LHBT'ers, culturele aspecten (waaronder de Masculiniteitsindex), en de ontwikkeling van vrouwenemancipatie. Voor ieder van deze onderdelen bekijken we welke rankings van landen beschikbaar zijn en welke relevant/buikbaar zijn. Hierbij betrekken we ook de achterliggende informatie over waarom deze rankings ons iets kunnen gaan zeggen over de receptiviteit van een land voor homo-emancipatie. Ook komt de samenhang tussen deze drie elementen aan de orde. Dit doen we door bestaande rankings op deze terreinen aan elkaar te relateren.

Uiteindelijk leiden de rankings van de drie elementen tot één beeld van de mate waarin een land openstaat voor de rechten en emancipatie van LHBT'ers en in dit opzicht dus een bondgenoot, een medestander of een tegenstander zal zijn. Dit theoretisch kader kan dienst doen om per land nader de positie uit te werken en te beschrijven op welke manier OCW dit land het beste kan benaderen: wat zijn politieke en/of maatschappelijke

ingangen en welke doelgroep kan met name worden aangesproken (politiek of maatschappelijke organisaties).

Het onderzoek is gezamenlijk uitgevoerd door het ITS en het Institute for Gender Studies van de Radboud Universiteit in Nijmegen. Een team van drie inhoudelijke experts heeft gedurende het onderzoek ondersteuning geboden ten aanzien van de inhoud. Prof. Dr. Mieke Verloo is als onderzoeker en adviseur zeer deskundig op het gebied van de analyse, ontwikkeling en het opzetten van (internationale) gendergelijkheidspolitiek. Dr. Stefan Dudink is gespecialiseerd op het terrein van sekse en seksualiteit in de moderne politieke cultuur, met een nadruk op Nederland in een internationaal vergelijkende context. Drs. Assia Sand onderzoekt in haar proefschrift de impact van de cultuurdimensie Masculiniteit van Geert Hofstede op de interne communicatie van Duitse en Nederlandse organisaties.

Leeswijzer

In hoofdstuk 2 bespreken we de stand van zaken in het beleid ten aanzien van LHB'ers en T's. Dit vormt de basis voor het verdere onderzoek. In hoofdstuk 3 bekijken we welke classificatie(s) van culturele waarden samenhangen met LHBT-beleid. De samenhang tussen vrouwenemancipatie en LHB- en T-emancipatie komt aan bod in hoofdstuk 4. Hierbij werken we tevens uit welke emancipatie-rankings relevant zijn als voorspellende kracht voor de receptiviteit van een land voor LHB- en T-beleid. Hoofdstuk 5 geeft de rangorde weer van de Europese landen voor potentiële coalitiegenoten als het gaat om het op de Europese kaart zetten van homo-emancipatie. In hoofdstuk 6 sluiten we af met een conclusie en een presentatie van

2 Beleid en juridische positie LHB en T

In dit hoofdstuk kijken we in eerste instantie naar hoe LHBT-emanicpatie is verankerd in het beleid van Europese landen. Daarbij maken we een onderscheid tussen aan de ene kant homoseksuele mannen, lesbische vrouwen en biseksuelen (LHB) en, aan de andere kant, transgender mensen (T). Goed emancipatiebeleid dat zich manifesteert in wettelijke gelijkheid en vrijheid van deze groepen is een belangrijke (eerste) stap in het emancipatieproces. De data die we hier gebruiken, focust dan ook op twee specifieke onderdelen van emancipatiebeleid: in de eerste plaats zijn dat algemene wetten (bv anti-discriminatiewetgeving) die noodzakelijk zijn willen LHB'ers en T's zich tot de rechter/overheid kunnen richten als ze gediscrimineerd worden, alsook de bescherming door de overheid van deze groepen om zich politiek te organiseren. In de tweede plaats zijn dat specifieke regels en wetten, bijvoorbeeld op het gebied van familiewetgeving (relaties en adoptie) of sekseverandering (registratie en toegang). Dergelijke regels zijn een inherent onderdeel van het emancipatieproces van genoemde groepen. We beschouwen emancipatiebeleid hier dus als de verzameling van wetgeving die de juridische positie van LHBT mensen bepaalt en het handelen van de overheid om organisatie en samenkomst mogelijk te maken en de veiligheid van LHBT-mensen te garanderen. In dit rapport gebruiken we de termen 'beleid' en 'wet- en regelgeving' uitwisselbaar, aangezien beleid hier vooral gemeten is in termen van wet- en regelgeving.

2.1 Gegevens over wet- en regelgeving

De International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association (ILGA) biedt een uniek vergelijkend overzicht van de wettelijke situatie in alle Europese landen.

Op het gebied van LHB stelt de ILGA een index samen, gebaseerd op 16 items gegroepeerd in 6 onderwerpen (zie Box 1). De T index is gebaseerd op 12 items gegroepeerd in 4 onderwerpen (zie Box 2). De T-index bevat minder items, hoogstwaarschijnlijk omdat er nog minder beleidsvelden of wetten bestaan waarop tenminste 1 land een score heeft, gezien de jonge leeftijd van T-beleid. In dit licht is het interessant te melden dat wel is meegewogen of transgenders expliciet genoemd worden in het anti-discriminatieartikel van de grondwet, maar dat geen enkel land daar positief op scoort. (Dit is echter wel onderwerp van politieke discussie, bijvoorbeeld in Nederland.) De cijfers voor elke land op elk item zijn in bijlage 1 opgenomen.

Box 1 LHB Index:

- (1) anti-discriminatiewetgeving
- (2) de mogelijkheden voor partnerschap
- (3) de mogelijkheid voor ouderschap
- (4) expliciete hate-crime wetgeving (i.e. strafverhoging voor geweld jegens vermeende LHB'ers of T's)
- (5) vrijheid van samenkomst/prides.
- (6) een hogere leeftijd van consent in de zedelijkheidswetgeving voor seksueel contacten tussen mensen van gelijk geslacht

Box 2 T-index

- (1) anti-discriminatiewetgeving
- (2) expliciete hate-crime wetgeving
- (3) vrijheid van samenkomst/vereniging/prides
- (4) mogelijkheden tot sekseverandering mogelijk maakt
- (4a) bestaan er procedures die sekseverandering juridisch mogelijk maken
- (4b) welke voorwaarden worden gesteld aan sekseverandering: genitale geslachtsverandering, sterilisatie en scheiding

Wij gebruiken in dit rapport de resultaten van de meting van mei 2011, aangezien die cijfers een onderscheid maken tussen LHB- en T-beleid. Latere cijfers (januari 2012) zijn niet opgesplitst. Een vergelijking, voor zover mogelijk, laat overigens ook nauwelijks verschillen zien (alleen Finland zou een punt lager (!) scoren op de Transgenderindex, omdat in de 2012 cijfers is aangegeven dat ook scheiding verplicht is voor een sekseverandering). Ook moet er rekening gehouden worden met het feit dat landen in beweging zijn op het gebied van LHBT-beleid. Zo heeft in Frankrijk het Parlement begin februari een wet goedgekeurd die het mogelijk maakt dat paren van gelijk geslacht kunnen trouwen en die adoptie vergemakkelijkt. Rond dezelfde tijd is in Groot-Brittannië eveneens een huwelijkswet, die twee mannen of twee vrouwen in staat stelt te trouwen, door het Lagerhuis goedgekeurd.

We zien in de Boxen 1 en 2 een aantal elementen die in beiden indexen voorkomen. Ten eerste of prides/bijeenkomsten hebben plaatsgevonden met toestemming, nooit plaatsvonden, of expliciet verboden zijn, zoals onlangs onder andere in de Oekraïne, Rusland en Wit-Rusland. Ten tweede is er gekeken of expliciete hate-crime wetgeving bestaat (strafverhoging voor geweld jegens vermeende LHB'ers of T's). Voor transgenders is dit alleen het geval in Schotland (VK), voor LHB-gemotiveerd geweld in 17 landen. Ten slotte delen de indexen het element van antidiscriminatiewetgeving in de grondwet (voor LHB'ers in slechts 3 landen – Kosovo, Portugal, Zweden – en nergens expliciet

voor transgender mensen) en op de gebieden van goederen, diensten en arbeid. Arbeid is het wetgevingsgebied met de meest omvattende antidiscriminatiewetgeving, echter in 11 landen is er geen specifieke LHB-wetgeving en in maar liefst 42 landen is er geen expliciete bescherming van transgenders op de arbeidsmarkt.

Wat betreft de elementen die exclusief voor LHB gelden, zien we dat op het gebied van partnerschap in 13 landen de mogelijkheid bestaat tot erkend samenwonen en in 15 – grotendeels dezelfde – landen bestaat het geregistreerd partnerschap. In België, Nederland, Noorwegen, Portugal, Spanje, IJsland, en Zweden is het burgerlijk huwelijk opengesteld voor paren van gelijk geslacht. In 29 landen is er geen enkele van deze mogelijkheden.

Wat betreft ouderschap hebben 9 landen mogelijkheden tot fertiliteitsbehandeling, in 11 landen bestaat tweede-ouderadoptie, en in 8 landen gedeelde adoptie (in deze 8 gelden de andere twee mogelijkheden ook: België, Denemarken, Nederland, Noorwegen, Spanje, Verenigd Koninkrijk, IJsland en Zweden).

Ten slotte zien we dat in twee landen (Cyprus en Griekenland) een hogere leeftijd van consent in de zedelijkheidswetgeving voor seksueel contacten tussen mensen van gelijk geslacht bestaat.

De specifieke items voor transgenderbeleid en –wetgeving laten zien dat er in 35 landen procedures en dus ook een juridische mogelijkheden bestaan om van sekse te veranderen. Wettelijke sekseverandering is niet mogelijk in 15 landen. Van de 35 landen stellen alleen Duitsland, Oostenrijk, Portugal en Spanje geen van de genoemde eisen. De eisen van genitale geslachtsverandering en sterilisatie zijn verder afwezig in Hongarije, Polen, Rusland en Verenigd Koninkrijk. Deze eisen zijn direct in conflict met algemeen aanvaarde mensenrechten. Scheiding wordt geëist in 14 van de 35 landen met procedures. Hier ligt vaak aan ten grondslag dat anders via een sekseverandering een huwelijk van een paar met gelijk geslacht kan ontstaan, terwijl dat niet is toegestaan in het betreffende land.

Voor schendingen van mensenrechten en het verbieden van prides krijgen landen negatieve punten. De totaal indexen van de ILGA schalen lopen daardoor van -4 t/m 11 (LHB) en -3 t/m 7 (T). In deze studie hercoderen we dit tot 0-15 en 0-10 zodat ze makkelijker te interpreteren en vergelijken zijn. Op de LHB-schaal zijn de Oekraïne en Rusland de laagst scorende landen met een score van 1, en scoort Zweden het hoogst met een maximale score van 15. Op de T-schaal scoort de Oekraïne wederom het laagste met een '0'. Duitsland is de koploper met een score van 8 op 10.

Behalve uniek, zijn de ILGA-data vrij breed en omvattend en geven een goed algemeen overzicht. Uit de genoemde voorbeelden worden enkele patronen al duidelijk: zoals de achterblijvende situatie in de Oekraïne en Rusland, en het algemeen vaak positief genoemd worden van Scandinavische landen. Dit is echter geen systematische vergelijking. Hieronder zullen we de verschillende dimensies van de indexen in combinatie analyseren en wordt duidelijk (a) in welke landen de wetgevingssituatie voor LHB'ers en voor T's

gunstiger is, (b) op welke vlakken deze landen zich onderscheiden, en (c) hoe de situatie voor LHB'ers en T's zich tot elkaar verhouden.

2.2 LHB-wetgeving en beleid: koplopers, middenmoters en achterblijvers

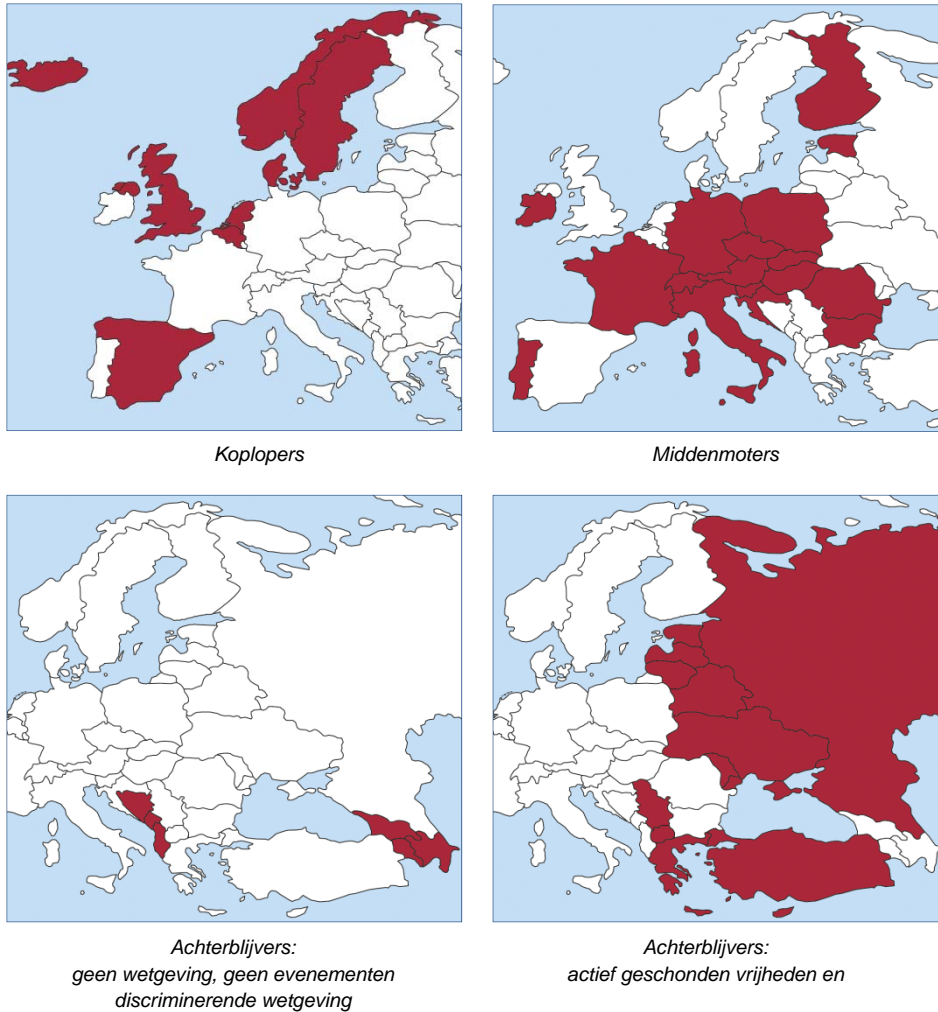
Op het gebied van LHB-beleid bestaat er grote variatie onder de lidstaten van de Raad van Europa. Er zijn landen waar nauwelijks tot geen emancipatoire wetten bestaan en demonstraties en gay prides niet worden toegestaan of zelfs met geweld gestopt. Aan de andere kant zijn er landen waar gelijkheid van LHB'ers expliciet is verankerd in de grondwet, en waar ouderschap en het burgerlijk huwelijk zo goed als volledig mogelijk zijn.

Alhoewel de 50 landen alle stappen op de vijftienspuntsschaal bezetten en er sprake lijkt van een glijdende schaal, zijn de landen dus toch op inhoudelijke gronden duidelijk in drie of vier groepen in te delen, die een sterke geografische clustering tonen (zie figuur 2.1).

Er zijn de **koplopers**, die zich onderscheiden van de andere landen doordat de familie-wetgeving redelijk vergaande gelijkheid mogelijk maakt. In deze landen is sprake huwelijksgelijkheid of de mogelijkheid tot geregistreerd partnerschap én gezamenlijke adoptie (als koppel). Dit zijn voornamelijk Noord/Noord-West Europese landen en Spanje: België, Denemarken, Nederland, Noorwegen, Spanje, Verenigd Koninkrijk, IJsland en Zweden. In de **achterblijvende** landen is zeker geen sprake van vergaande emancipatie op het gebied van familiewetgeving. Echter, in deze landen ontbreekt het niet alleen aan wetgeving; er zijn grofweg twee groepen achterblijvers: (a) de landen waar de vrijheid van vereniging actief geschonden wordt, publieke evenementen verboden, en/of er expliciet ongelijke wetgeving bestaat (age of consent) en (b) landen waar simpelweg 'niets' lijkt te gebeuren en ook geen grote bijeenkomsten of evenementen van LHB'ers zijn. Groep A bestaat uit Oost-Europese landen en de landen rond de Egeïsche Zee: Cyprus, Griekenland, Letland, Litouwen, FYR Macedonië, Moldavië, Oekraïne, Polen, Rusland, Servië, Turkije en Wit-Rusland. Groep B uit de microstaten, de Kaukasus en een deel van voormalig Joegoslavië: Albanië, Armenië, Azerbeidzjan, Bosnië-Herzegovina, Georgië, Kosovo, Liechtenstein, Montenegro, Monaco, San Marino en Vaticaanstad.

Tussen deze twee groepen landen vinden we de groep **middenmoters**, die grofweg heel centraal Europa omvatten, inclusief de band richting de Zwarte Zee en enkele landen aan de rand van de EU15: Andorra, Bulgarije, Duitsland, Estland, Finland, Frankrijk, Hongarije, Ierland, Italië, Kroatië, Luxemburg, Malta, Oostenrijk, Portugal, Roemenië, Slovenië, Slowakije, Tsjechië en Zwitserland. Dit is een brede groep waarbinnen nog veel verschillen bestaan. Zo is er in Italië en Malta nog geen sprake van antidiscriminatiewetgeving

Figuur 2.1 – LHB-wetgeving en -beleid in de Raad-van-Europalanden

op het gebied van seksuele gerichtheid (er zijn enkel publieke pro-LHB evenementen), terwijl in bijvoorbeeld Finland en Portugal antidiscriminatie wetgeving is, de mogelijkheid tot geregistreerd partnerschap, tweede-ouderadoptie, en door de overheid geautoriseerde pride evenementen.

2.3 T-wetgeving

In zijn algemeenheid is de wetgeving en het beleid gericht op transgendermensen minder vergevorderd dan voor LHB'ers. Tevens kan hier niet enkel op antidiscriminatie en gelijkheidswetgeving gefocust worden, omdat voor de emancipatie van transgendermensen specifiek wetgeving nodig is om sekseverandering mogelijk te maken. Daarbij moet in het oog gehouden worden dat deze wetgeving zowel kan voortkomen uit een emancipatiegedachte als uit het doel om de strikte scheiding tussen twee seksen (vrouwen en mannen) overeind te houden. Hierdoor is het wat complexer om een indeling in koplopers, middenmoters en achterblijvers te maken. De landen zijn echter wel te classificeren op basis van de ILGA gegevens (vergelijkbaar aan die voor LHB-emancipatie) door de twee assen apart te nemen (zie figuur 2.2).

In de landen die sekseverandering het meest mogelijk maken, is voor juridische erkenning van sekseverandering geen verplichte genitale operatie, sterilisatie en echtscheiding nodig en bestaan heldere procedures. De groep daarachter eist evenmin een geslachtsveranderende operatie en kent juridische procedures, maar eist tegelijkertijd wel echtscheiding. En dan is er een hele grote groep achterblijvers. In deze landen is meestal sprake van (a) bestaande juridische procedures, maar met de eis tot een geslachtsveranderende operatie en daarnaast nog een sterilisatie en/of scheiding of (b) zijn heldere procedures afwezig waardoor sekseverandering niet mogelijk is.

Langs de as van antidiscriminatie en gelijkheidswetgeving is er een koplopersgroep die gekenmerkt wordt door expliciete antidiscriminatie wetgeving aangaande genderidentiteit (in geen enkel land wordt dit expliciet gemaakt in de grondwet) en de afwezigheid van verboden prides. De achterblijvers zijn landen waar pride en vereniging actief verboden zijn. De middenmoot is een brede groep landen waar geen wetgeving specifieke genderidentiteit antidiscriminatie wetgeving bestaat, maar ook geen evenementen actief verboden zijn.

Figuur 2.2 – T wetgeving en beleid in de Raad-van-Europalanden

		MOGELIJKHEDEN EN BELEMMERINGEN BIJ SEKSEVERANDERING		
		koploper	middenmoter	achterblijver
ANTIDISCRIMINATIE	koploper	Duitsland	Hongarije, Verenigd Koninkrijk	Albanië, Kroatië, Montenegro, Zweden
	middenmoter	Oostenrijk, Portugal, Spanje		Andorra, Armenië, Azerbeidzjan, België, Bosnië-Herzegovina, Bulgarije, Cyprus, Denemarken, Estland, Finland, Frankrijk, Georgië, Griekenland, Ierland, Italië, Kosovo, Liechtenstein, Luxemburg, Malta, Monaco, Nederland, Noorwegen, Roemenië, San Marino, Servië, Slovenië, Slowakije, Tsjechië, Vaticaanstad, IJsland, Zwitserland
	achterblijver		Polen, Rusland	Letland, Litouwen, FYR Macedonië, Moldavië, Oekraïne, Turkije, Wit-Rusland

Als we de twee dimensies of assen samen nemen dan zien we dat er een heel klein groepje landen langs een as koploper is en de andere minimaal middenmoter, met Duitsland duidelijk eenzaam als dubbele koploper. Een viertal landen neemt een meer bijzondere en minder eenduidige positie in. Deze drie landen uit voormalig Joegoslavië en Zweden hebben redelijk vergaande antidiscriminatie wetgeving maar lopen achter als het gaat om sekseverandering.

Dan is er een hele grote groep landen die vooral op het gebied van sekseverandering nog veel vooruitgang kan boeken. Daar weer een groot deel van valt in de groep die achterblijft op minimaal één dimensie en hooguit middenmoter op de andere. In deze groep valt ook Nederland. In de zeven landen in de rechteronderhoek is de situatie het meest beperkend voor transgender mensen.

Al met al levert deze indeling een vrij gemixt beeld op, met weinig toppers en ook betrekkelijk minder geografische clustering dan voor LHB'ers. Eén van de aanwijsbare oorzaken is het gegeven dat T-emancipatie pas redelijk recent op de politieke agenda is gekomen en dat de situatie in veel landen nog erbarmelijk is.

Van LHB- naar T-beleid

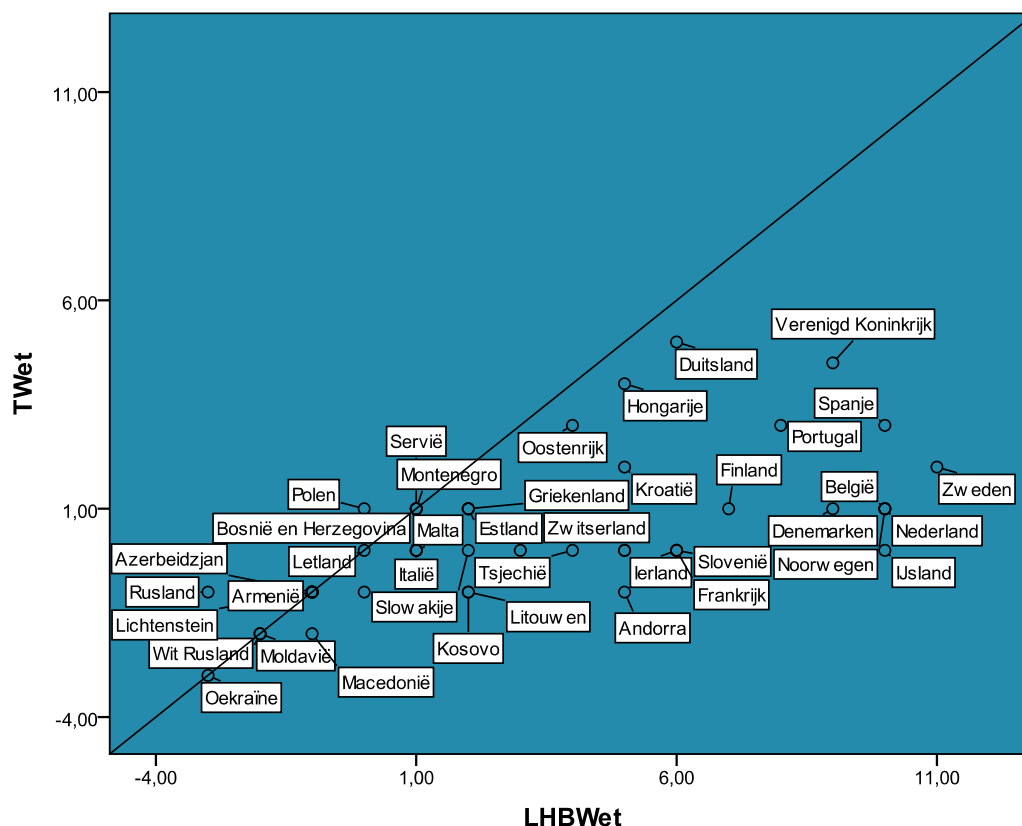
Aangezien LHB- en T-beleid duidelijk andere achtergronden en dimensies kent, hebben we de twee velden strikt apart genomen. In deze sectie zullen we kijken hoe de twee met elkaar samenhangen.

Door de posities van landen te vergelijken zien we dat de LHB-koplopers behoorlijk verspreid zijn wat betreft T-emancipatie (de landen in groen schrift in figuur 2.2). Echter, alle landen die transgender antidiscriminatie-achterblijver zijn, behoren tot de LHB-achterblijvers die actief vrijheden schenden (de landen in rood schrift in figuur 2.2.).

Op basis van deze vergelijking lijkt er een vorm van asymmetrie te bestaan tussen LHB-wetgeving en T-wetgeving: onderin vinden we dezelfde landen, maar bovenin niet. Dit duidt op een verband dat nog sterker zichtbaar wordt als we de totaal scores zoals ILGA ze presenteert tegen elkaar afzetten. Dit wordt weergegeven in figuur 2.3, met de LHB-wetgeving op de horizontale as en de T-wetgeving op de verticale as. De correlatie r is .646.

Dat voor alle landen (met twee uitzonderingen: Polen en Rusland) de T-score lager is dan de LHB-score geeft aan dat LHB-wetgeving vooraf lijkt te gaan aan T-wetgeving. In andere woorden, er is eigenlijk nooit meer T-emancipatie en –antidiscriminatiebeleid dan LHB-emancipatie en –antidiscriminatiebeleid. Dit impliceert dat er steeds eerst LHB-beleid ontstaat, waarna T-beleid kan opkomen. Hierdoor gaan de twee soms gelijk op, kan het T-beleid achterlopen, maar zal het T-beleid niet snel voorlopen. De aanwezigheid van LHB-emancipatie en –antidiscriminatiebeleid lijkt een noodzakelijke voedingsbodem voor T-emancipatie en –antidiscriminatiebeleid.

Figuur 2.3 – LHB-wetgeving als noodzakelijke voorwaarde voor T wetgeving

Zoals gezegd zijn er twee uitzonderingen: Polen en Rusland. Deze landen lijken (licht) beter te scoren op T-emancipatiebeleid dan LHB-emancipatiebeleid, en dat lijkt verrassend gezien het totaalbeeld. De twee landen scoren redelijk hoog op het gebied van sekseverandering, maar flankerend antidiscriminatiebeleid van transgendermensen is afwezig. Dit alles wijst er mogelijk op dat in deze landen het sekseveranderingsbeleid niet emancipatoir is, maar ten dienste staat van het ophouden van een strikt en traditioneel (heteroseksueel) sekseonderscheid. Het mogelijk maken van sekseverandering kan immers ook voortkomen uit de wens verwarring over sekse-identiteit ongedaan te maken en/of de opvatting dat sekseverandering een adequaat antwoord vormt op de ongewenste aanwezigheid van homoseksualiteit. Dit sluit ook aan bij de eis om te scheiden voor sekseverandering. Zonder scheiding zou via deze route het huwelijk van paren van gelijk geslacht anders geïntroduceerd worden.

Beleidsmatig lijkt het onderscheid van de twee dimensies van T-beleid uitermate relevant, waarbij een hoge score op de antidiscriminatie-as een betere indicator is voor een positieve houding ten opzicht van transgenderisme.

De directe consequentie hiervan is dat als Nederland de T-wetgeving wil verbeteren in een land, de meeste speelruimte lijkt te bestaan bij landen die weinig positieve T-wetgeving kennen, maar relatief vergevorderd zijn op LHB-terrein. Dit zijn de landen die ver van de lijn af liggen, zoals alle LHB koplopers (België, Denemarken, Nederland, Noorwegen, Spanje, Verenigd Koninkrijk, IJsland, Zweden), alsook middenmoters als Andorra, Finland, Frankrijk, Ierland, Luxemburg, Portugal, Slovenië, Tsjechië en Zwitserland. De landen die dicht op de lijn liggen, daar is de potentie voor extra T-beleid minder vanzelfsprekend. Tegelijkertijd laten hoge LHB-middenmoters als Duitsland en Hongarije wel een algemene toewijding aan emancipatie en antidiscriminatie voor LHBT'ers in het algemeen zien.

3 Cultuurdimensies en emancipatie

In dit hoofdstuk bespreken we het effect van cultuur op de receptiviteit van een land voor emancipatie (vrouwen, LHB'ers, en T's). Culturele waarden en attitudes zijn een belangrijke factor voor de houding van mensen ten opzichte van LHBT-beleid. Dit is in verschillende onderzoeken onderstreept (Holzhacker, 2012; Lax & Phillips, 2009; Taylor e.a., 2012). Uit deze onderzoeken blijkt vooral dat een positieve houding onder de bevolking een randvoorwaarde is. Als de publieke opinie negatief is ten opzicht van LHBT'ers, dan is de kans op een positieve houding van de overheid miniem (Lax & Phillips, 2009) en een vergelijkbare situatie is gevonden voor beleid gericht op transgenders (Taylor e.a., 2012).

Cultuur wordt gedefinieerd als een cognitief systeem (Stohl, 2001), omdat het aangeleerd gedrag van leden van een groep omschrijft. Het cognitieve systeem "is de collectieve mentale programmering die de leden van één groep onderscheidt van die van andere" (Hofstede, 2001). Cultuur speelt dan ook een belangrijke rol als we het gedrag en de normen en waarden van mensen willen begrijpen. Er bestaan inmiddels zeer veel benaderingen en definities van cultuur in de wetenschap. Daar gaan we in dit onderzoek niet verder op in. Wat wel relevant is voor dit onderzoek is de wetenschappelijke discussie dat cultuur niet grensgebonden is (Taras & Steel, 2009). Oftewel dat cultuur niet hetzelfde is als een land. Zo wijst Baskerville (2003) naar de bevinding van de Human Relations Area Files (HRAF) dat in West Europa in totaal 81 culturen in 32 landen te identificeren zijn.

Eén van de meest geciteerde interculturele onderzoekers is Geert Hofstede (Baskerville, 2003). Hij onderscheidt de volgende zes cultuurdimensies (1984): machtafstand, individualisme/collectivisme, masculiniteit/femininiteit, onzekerheidsvermijding, lange/korte termijn oriëntatie, en sinds 2010 indulgence/restraint. In het onderhavige onderzoek is één van de vragen in hoeverre de dimensie masculiniteit/femininiteit een verklarende factor is voor de houding binnen een land ten opzichte van vrouwen- en LHB-emancipatie. Om deze reden starten we het hoofdstuk met een analyse van de masculiniteitsindex. Vervolgens gaan we nader in op de voorspellende waarde van andere culturele aspecten voor emancipatiebeleid.

3.1 De dimensie masculiniteit-femininiteit

De masculiniteitsdimensie van Hofstede (2001) maakt onderscheid tussen masculiene en feminiene culturen. In masculiene culturen zijn de rollen tussen mannen en vrouwen traditioneler verdeeld en is men prestatiegericht, assertief en materieel ingesteld. In een feminiene cultuur liggen de rollen van mannen en vrouwen dichter bij elkaar en staan

relaties, zorg voor de zwakkeren, en de kwaliteit van leven centraal. In masculiene culturen is sprake van een scherpe rolverdeling tussen mannen en vrouwen, terwijl in feminie culturen de genderdifferentiatie minder groot is (De Mooij & Hofstede, 2002). Vrouwenbewegingen streven in masculiene en feminie culturen dan ook andere doelen na (Hofstede, 1994). Zo streven vrouwenbewegingen in masculiene culturen ernaar dat vrouwen toegang krijgen tot posities die eerder aan mannen waren voorbehouden en dus puur economisch gezien dezelfde mogelijkheden krijgen als mannen. In feminie culturen streven vrouwenbewegingen naar een gelijke verdeling van taken tussen mannen en vrouwen, zowel op het werk als thuis. In feminie culturen is de stellingname dat mannen ook huishoudelijke taken kunnen doen.

De masculiniteitsindex wordt vaak gezien als een maat voor de macht van traditionele vormen van mannelijkheid in een land, maar dat is niet precies wat de dimensie meet. Dit is al te zien aan de vragen die ten grondslag liggen aan deze dimensie.

Een land is masculieër naarmate relatief belangrijker wordt gevonden dat:

- er de mogelijkheid is om veel te verdienen;
- je erkenning krijgt voor goed werk;
- er mogelijkheden zijn tot het maken van promotie;
- het werk uitdagend is en persoonlijke voldoening kan geven.

In een feminien land zijn andere waarden relatief belangrijker, namelijk:

- een goede werkrelatie met de directe chef;
- collega's die onderling goed samenwerken;
- wonen in een prettige omgeving (voor jezelf en je gezin);
- de zekerheid zo lang bij dezelfde werkgever te kunnen blijven als je wilt.

Het is aan deze vragen al te zien dat een 'feminien' land niet per se iets zegt over expliciete man/vrouwenrollen in een land. Toch is het aannemelijk dat een feminie omgeving meer nadruk legt op gelijkheid en ondersteuning, wat ruimte biedt voor actief emancipatiebeleid. Ook is volgens Hofstede (2001) aannemelijk dat homoseksualiteit in masculiene landen vaker wordt gezien als een bedreiging van mannelijke normen en waarden. Tegelijkertijd zegt hij (2001, pag. 349) dat de samenhang tussen de masculiniteitsindex en (negatieve) attitudes ten opzichte van homoseksualiteit verdwijnt, zodra wordt gecontroleerd voor welvaart. Deze attitudes correleerden dus vooral met welvaart (BNI per hoofd van de bevolking).

Wanneer we kijken naar de scores van de landen op de Masculiniteitsindex valt op dat het verschil binnen de EU landen groot is (zie bijlage 2a voor de scores per land). Het land met de hoogste score van alle door Hofstede onderzochte landen (Slowakije) en het land met de laagste score (Zweden) maken allebei deel uit van de EU. Landen als Slowakije, Hongarije en Oostenrijk zijn gekenmerkt door een sterke masculie culture met scherp gedefinieerde man/vrouwrollen, terwijl landen aan de zeer feminie kant van het spectrum zoals Denemarken, Nederland en Zweden juist een 'tolerante' samenleving hebben met 'een relatief groot aantal vrouwen in gekozen politieke functies' (Hofstede,

1994). Van één land in de Europese Unie (Cyprus) en de meeste niet-EU-landen die zetelen in de Raad van Europa (14 van de 20 landen) zijn geen scores beschikbaar.

Wij zullen in het navolgende demonstreren dat de masculiniteitsindex niet zinvol is voor het voorspellen van de receptiviteit voor LHB-emancipatie en T-emancipatie in de EU lidstaten en de overige leden van de Raad van Europa. Daarvoor voeren we twee redenen aan, namelijk (1) omdat de waarden van de masculiniteitsindex in alle waarschijnlijkheid niet actueel zijn, en (2) omdat de scores van de landen op de Masculiniteitsindex geen duidelijke samenhang vertonen met de mate van LHB-beleid en -wetgeving in de betreffende landen.

1) Datering van de scores

De scores van de EU-landen zijn op verschillende momenten gemeten (Hofstede, 2001). De scores van Finland, Zweden, Denemarken, Nederland, België, Frankrijk, Ierland, Groot-Brittannië, Duitsland, Oostenrijk, Portugal, Spanje, Italië en Griekenland komen voort uit het originele IBM-onderzoek in de jaren 60. Deze scores zijn sindsdien niet gewijzigd. In 1971 zijn scores voor Joegoslavië toegevoegd op speciaal verzoek van een aan IBM gerelateerde organisatie (Hofstede, 2001). Na het uiteenvallen van Joegoslavië in 1991 zijn deze data opnieuw geanalyseerd en uitgesplitst naar Kroatië, Servië en Slovenië. De scores voor Slowakije, Hongarije, Polen en Tsjechië zijn toegevoegd op basis van een onderzoek in 1998 onder circa 100 studenten per land, waarna de scores zijn herijkt voor de vergelijkbaarheid met het Hofstede-onderzoek (Kolman et al., 2002). Op dezelfde wijze zijn de scores van Letland en Litouwen berekend op basis van vragenlijsten onder telkens 100 studenten in 2005. De scores van Estland daarentegen zijn gebaseerd op een onderzoek uit 1989 onder studenten, vlak voor de separatie van Rusland. Ook de scores van Luxemburg, Malta, Roemenië, Bulgarije en Rusland zijn op soortgelijke wijze vergaard of anders op basis van observaties geschat.

Hofstede geeft zelf aan dat culturen “*zeer traag veranderen en de scores daardoor nog actueel zijn*” (www.Geert-Hofstede.com). Bovendien vinden cultuurveranderingen volgens hem altijd op mondiaal of continentaal niveau plaats waardoor eventuele veranderingen geen effect hebben op de relatieve posities van de landen op de dimensies (www.geerthofstede.nl). Meerdere onderzoekers plaatsen vraagtekens bij de juistheid van deze aanname en daarmee bij de relevantie van de scores (Taras & Steel, 2009; Ng, Lee & Soutar, 2007; Baskerville, 2003). Veel onderzoeken tonen aan dat culturen wel degelijk veranderen. Specifiek gericht op de bestendigheid van de Hofstede-scores, toont een onderzoek in Jordanië (Alkilani, Azam, & Athamneh, 2012) aan dat de Jordaanse scores op de dimensies afwijken van de door Hofstede gehanteerde gegeneraliseerde scores voor alle Arabische landen. Een aanbeveling van de studie is een continue actualisatie van de scores op de dimensies voor alle landen.

Verder bewijs voor het niet-actuele karakter van de scores vinden we in een Slowaaks onderzoek (DeLorenzo et al. 2009). In dit onderzoek is Hofstedes Value Survey Module 1994 gebruikt om de Slowaakse scores op de dimensies opnieuw te berekenen op basis

van de antwoorden van studenten in Slowakije. De herberekening leidde tot een masculiniteitsscore van 31,6, terwijl deze volgens Hofstede 110 is (volgens het onderzoek dat deze hoge score destijds berekende vooral omdat Slowaken weinig belang hechten aan een goede samenwerking (Kolman et al., 2003)). Ook de scores op de andere dimensies verschilden sterk van de waarden die Hofstede hanteert voor Slowakije. De conclusie van het betreffende onderzoek is dat de nieuwe scores de sterk veranderde sociaal culturele omgeving reflecteren van de huidige studenten ten opzichte van de oorspronkelijke onderzoekspopulatie in het Hofstede-onderzoek. Vanaf de jaren 1990 is het land uit het socialisme overgestapt naar een vrijmarkteconomie, wat grote gevolgen heeft gehad voor de cultuur.

Op dezelfde wijze kunnen we vraagtekens plaatsen bij de scores van Kroatië, Servië en Slovenië, die gebaseerd zijn op een onderzoekspopulatie in de tijd dat deze landen nog samen Joegoslavië vormden. Het is te verwachten dat deze drie landen sindsdien een significante culturele verschuiving hebben meegemaakt, vooral onder de jongeren die zijn opgegroeid in de tijd na de oorlog. Voor Tsjechië zijn de scores op de dimensies vastgesteld tijdens hetzelfde onderzoek als in Slowakije.

Kortom, gezien de grote culturele veranderingen in de Balkan en andere Centraal- en Oost-Europese landen in de EU en de Raad van Europa kunnen we vraagtekens plaatsen bij de bruikbaarheid van de dimensies van Hofstede om deze landen te typeren. Bovendien, aangezien deze culturele veranderingen specifiek zijn voor die regio en zeker niet gelden voor West- en Noord-Europese landen, kunnen we ook vraagtekens plaatsen bij de gevolgen voor de relatieve posities van de EU-landen op de masculiniteitsindex.

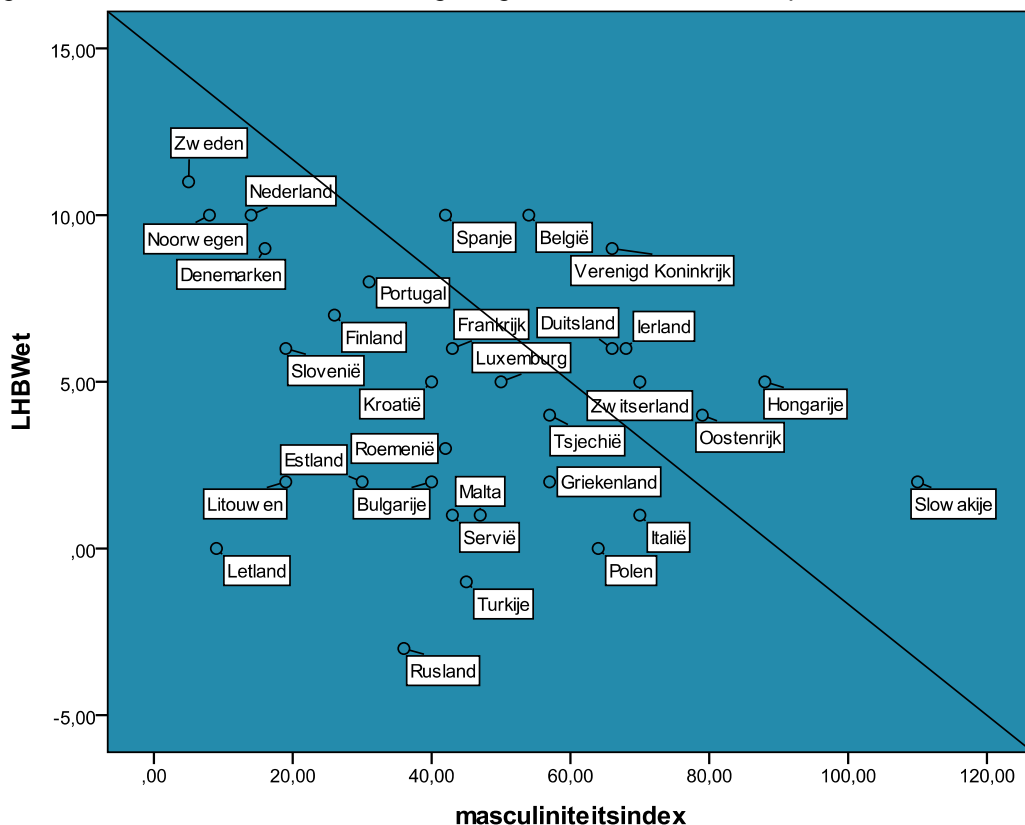
2) Samenhang Masculiniteitsscore en LHB-beleid

In hoofdstuk 2 hebben we de mate van beleid en wetgeving op het gebied van LHB-emanipatie besproken op basis van de ILGA-scores. Het doel van dit onderzoek is om de samenhang tussen cultuur en de ontwikkeling van beleid en wetgeving ter verbetering van de emancipatie van LHB en T te onderzoeken. We hebben dan ook de ILGA-score per land afgezet tegen de score op de masculiniteitsindex (zie figuur 3.1). Op deze manier kunnen we op een grafische manier per land inzichtelijk maken welke relatie er bestaat tussen beleid specifiek gericht op LHB en de mate waarin het land masculinien dan wel feminien is. Op de verticale as van de figuur staat de totale ILGA-score van een land en op de horizontale as de masculiniteitsscore.

De plaats van de landen in de figuur laat geen duidelijke ordening rondom een diagonale lijn zien, wat betekent dat er weinig samenhang is tussen de mate waarin een land scoort op LHB wetgeving enerzijds en de masculiniteitsindex anderzijds. De meeste landen clusteren in een groepje in het midden, met uitzondering van Slowakije aan de ene kant en de Scandinavische landen plus Nederland aan de andere kant. De correlatiescore is -0.251 en niet significant. Hetzelfde geldt overigens voor T-beleid (zie bijlage 2b; Pearsons $r = 0.228$).

Een soortgelijk resultaat is gevonden door Kuyper et al. (2013) in een poging om te onderzoeken in welke mate culturele attitudes ten opzichte van homoseksualiteit samenhangen met de dimensie masculiniteit/femininiteit. Ook zij vonden geen enkele relatie tussen de houding ten opzichte van homoseksualiteit aan de ene kant en de masculiniteitsscore aan de andere kant. Landen met een sterke feminiene cultuur zoals Zweden, Noorwegen, Denemarken, Nederland en Finland waren inderdaad relatief tolerant ten opzichte van homoseksualiteit maar eveneens feminiene culturen zoals Slovenië, Estland, Roemenië en Portugal hebben juist sterke negatieve attitudes jegens homoseksualiteit. Daar tegenover staan relatief masculiene landen zoals Oostenrijk, Zwitserland, Ierland en Groot-Brittannië met een positieve houding ten opzichte van homoseksualiteit.

Figuur 3.1 – ILGA-score voor LHB-wetgeving en masculiniteitsscore per land

3.2 Postmodernistische waarden

Hoewel de masculiniteitsindex van Hofstede niet goed bruikbaar is in dit onderzoek, zijn culturele waarden wel degelijk van belang als verklarende en voorspellende factor in LHB- en T-beleid. Een theorie die mogelijk wel kan helpen om iets te zeggen over cultu-

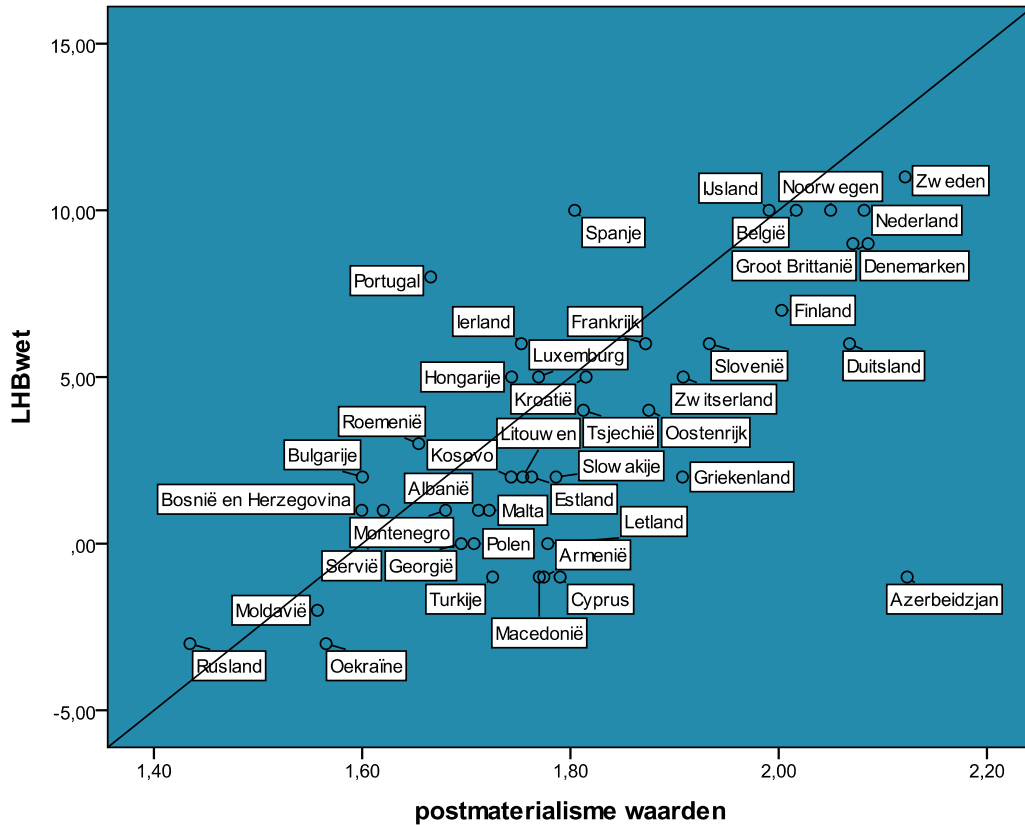
rele attitudes en de mate waarin een land openstaat voor LHB- en T-emancipatie is het Postmodernisme (al het volgende uit Inglehart, 1997). Deze theorie bouwt voort op het principe uit de Modernisatie theorie dat economische ontwikkeling de politieke en culturele karakteristieken van een land bepaalt. Wanneer een land economisch groeit, vindt er altijd een sociaal-economische verandering plaats langs voorspelbare paden en worden kenmerken zoals bureaucratie, centralisatie, en een stijgend onderwijsniveau belangrijker. Het is niet langer nodig om je volledig te richten op de basisoverlevingsbehoeften voedsel, onderdak en kleding, zoals in traditionele samenlevingen.

Postmodernisme onderschrijft deze bewering maar gaat er vanuit dat dit geldt tot een bepaald niveau van economische ontwikkeling. Wanneer dit plafond van economische groei is bereikt, ontwikkelt een land een andere set waarden en normen waarin de kwaliteit van leven en een democratisch systeem een grote rol spelen. Dit gebeurt wanneer men zich economisch 'veilig' voelt. De set postmodernistische waarden legt meer nadruk op zelfexpressie, individuele vrijheid, het milieu, en persoonlijk welzijn. Daarentegen nemen de invloed van religie, technologie, wetenschap, en autoriteit – zowel op religieus, politiek of een ander vlak – af. Op basis van de World Value Surveys is aangetoond dat economische groei inderdaad leidt tot postmodernistische waarden in een land, aldus de afgelopen decennia leidend tot grote cultuurveranderingen. Tegelijkertijd zal economische groei in de toekomst nooit leiden tot één homogene wereldcultuur omdat deze culturele veranderingen langs verschillende paden schuiven, afhankelijk van de levensbeschouwelijke basis van een cultuur: protestants, katholiek, orthodox, islamitisch, communistisch of confuciaans. Deze traditionele waarden hebben te diepe sporen nagelaten in een cultuur om te worden gewist of overschreven.

Wat betekent dit voor het onderhavige onderzoek? Hoewel het gaat om algemene ontwikkelingen die niet in steen gebeiteld staan en waarin veel variatie is, kunnen we op basis van het postmodernisme spreken van een algemeen patroon dat de meeste samenlevingen volgen (er zijn altijd uitzonderingen). Een stijging van postmodernistische waarden in een land betekent meer vertrouwen, meer tolerantie, meer welzijn, en meer nadruk op postmaterialistische waarden (Inglehart & Baker, 2000). Postmaterialistische waarden komen op hun beurt tot uiting in vragen naar meer zeggenschap op het werk en in de overheid, bescherming van vrijheid van meningsuiting, een meer humane en sociale maatschappij, en mooiere steden en landschapsbeheer. Bijgevolg kunnen we verwachten dat landen in deze fase meer kans hebben op of in ieder geval open staan voor beleid op het gebied van vrouwenemancipatie en vrijheid voor LHB'ers.

Een postmaterialisme-index per land is voorhanden in de EVS (European Value Survey). Dit staat tegenover materialistische waarden zoals de strijd tegen criminaliteit en hoge prijzen, en het vasthouden van economische groei en maatschappelijke orde/discipline. In onderstaande figuur 3.2 plaatsen we de waarde op de postmaterialisme-index van de landen in de EU/Raad van Europa tegenover de ILGA-score van ieder land op LHB-beleid. Op deze manier maken we inzichtelijk of sprake is van een verband tussen postmaterialisme (postmodernisme) en LHB-beleid.

Figuur 3.2 – ILGA-score voor LHB-wetgeving en score Postmaterialisme per land (2008-2010)

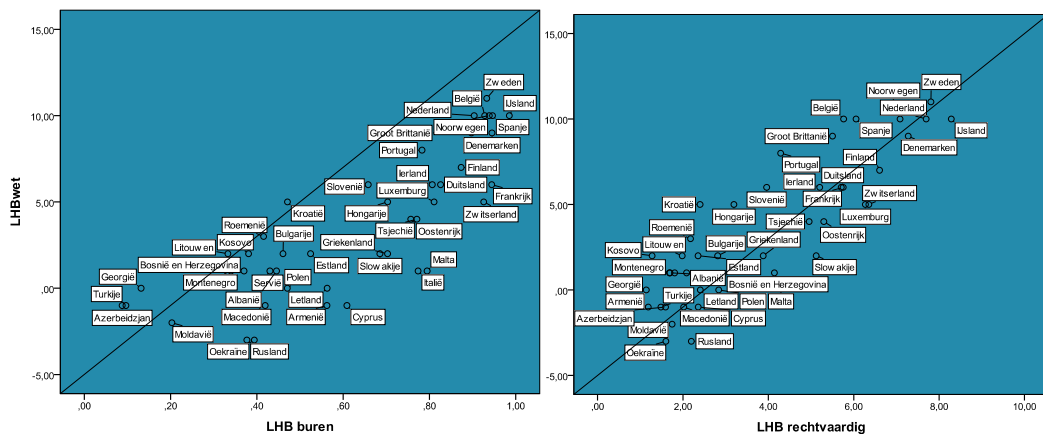

De landen vormen in de figuur een wolk die duidelijk clustert rondom de diagonale lijn. De correlatie r is .694 en zeer significant. Het enige land dat er duidelijk uitspringt is Azerbeidzjan. Dit land heeft samen met Zweden de hoogste waarde in de postmaterialisme index. We hebben hier geen goede verklaring voor kunnen vinden. Indien we de waarde van dit land weglaten, stijgt de correlatie tussen postmaterialisme en LHB wetgeving tot .789. Dit betekent in ieder geval dat zeker sprake is van een samenhang tussen de mate waarin een land postmaterialistische waarden heeft en het LHB-beleid. Tussen postmaterialisme en T wetgeving is de correlatie r .418 en ook significant (zie bijlage 3). We gaan er dan ook vanuit dat de postmaterialistische cultuurwaarden een betere voorspeller zijn voor de mogelijkheden voor LHB- en T-emancipatie in een land dan de Masculiniteitsindex.

3.3 Attitudes jegens LHB'ers

Er zijn twee grote Europabrede waardenonderzoeken, waarin vragen worden gesteld over de houding ten opzichte van homoseksuelen. De EVS (European Value Survey) bevat twee relevante vragen, namelijk of homoseksualiteit toelaatbaar is en of homoseksuele burenen onwenselijk zijn. De ESS (European Social Survey) bevat één vraag die gaat over attitudes jegens LHB'ers: homoseksuele mannen en lesbiënnes zouden vrij moeten zijn om hun eigen leven te leiden zoals zij dat zelf willen. De resultaten op deze vragen kunnen inzicht geven in de huidige houding ten opzichte van homoseksualiteit in een land. In onderstaande figuur 3.3 staat de ILGA-score op de LHB-wetgeving per land weergegeven en de score op de beide EVS-vragen (ronde 2008-2010).

Figuur 3.3 – ILGA-score voor LHB-wetgeving en scores EVS per land

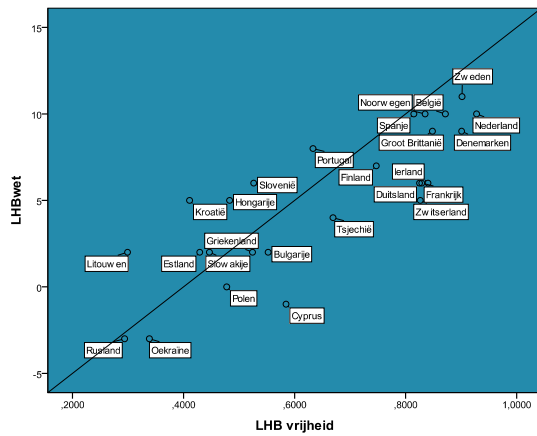

In beide gevallen is de samenhang tussen de antwoorden op de vraag en de mate van LHB-beleed evident. De landen clusteren als een puntenwolk dicht rondom de diagonale lijn. De correlatie r is met .811 en .865 zeer hoog en significant. Hetzelfde geldt voor de waarden in de ESS (ronde 2010) op de vraag naar vrijheid voor LHB'ers (correlatie r .827) in de onderstaande figuur 3.4.

De ontwikkeling van de landen in de afgelopen 30 jaar op deze drie vragen is al onderzocht en besproken door het Kuyper et.al. (SCP, 2013). Wij geven hier in het kort de conclusies weer. Er is een groep snelle veranderaars: Slowakije, Spanje, Portugal en Malta. Deze vier landen ontwikkelen zich in de loop der jaren bovengemiddeld snel. Trage veranderaars zijn Roemenië, Slovenië en Litouwen. Deze landen veranderen juist minder snel dan alle andere landen. Maar in ieder land groeit de tolerantie. Er is geen enkel land dat minder tolerant wordt in de loop der jaren. Voorlopers in homo-tolerantie zijn IJsland, Zweden, Finland, Denemarken, Nederland, België, Duitsland, Frankrijk en

Figuur 3.4 – ILGA-score voor LHB-wetgeving en scores ESS per land

Spanje. Achterlopers – landen waarin de meerderheid van de bevolking homoseksualiteit niet tolereert – zijn Polen, Bulgarije, Roemenië, Hongarije, Estland, Letland, Litouwen, Rusland, en Oekraïne. Slovenië en Malta zijn landen waarin een krappe meerderheid van de bevolking tolerant is. Groot-Britannië, Ierland, Oostenrijk, Tsjechië, Slowakije, Portugal en Italië zijn geen voorlopers maar zijn ook zeker geen landen met sterke anti-LHBT attitudes.

De indeling van het SCP vormt de basis voor de indeling van de landen op de culturele attitudes-schaal die wij hebben vastgesteld en welke aan bod komt in hoofdstuk 5.

4 Gendergelijkheid

Zoals in hoofdstuk 2 beschreven is uit meerdere onderzoeken gebleken dat culturele waarden en attitudes een belangrijke factor zijn voor de houding van mensen ten opzichte van LHBT'ers. De link tussen de besluitvormingsmacht van vrouwen, gendergelijkheidsbeleid en LHBT-beleid is echter nog niet goed onderzocht (Smith, 2010).

In het rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP; Kuyper et al., 2013) worden de Europese verschillen in de houding ten opzichte van homoseksualiteit bekeken en verklaard. Zij kijken daarbij naar de relatie tussen de houding ten opzichte van homoseksualiteit, 'gender role beliefs' en indicatoren voor gelijkheid tussen mannen en vrouwen op landsniveau. Het SCP concludeert dat in landen waarin men gelooft in een meer traditionele rol van vrouwen in het huishouden en op de werkvloer, men minder vaak vindt dat homoseksualiteit toelaatbaar is en vaker homoseksuele burens als ongewenst beschouwt. Daarnaast is het zo dat in landen waar mannen en vrouwen meer gelijk zijn (GEI: in termen van opleiding, economische participatie en empowerment) de publieke opinie tegenover homoseksuelen toleranter is. Dit verband gaat minder goed op voor een aantal landen met een gemiddelde score op de GEI, maar met een lage acceptatie van homoseksuelen (bijvoorbeeld Hongarije, Polen, Bulgarije en de Baltische staten) en voor Luxemburg en Zwitserland. Deze laatste twee landen scoren relatief laag op de GEI (dus meer ongelijkheid tussen mannen en vrouwen), maar er bestaat wel een tolerante houding tegenover homoseksuelen.

De studie van het SCP bevestigt dat de attitudes tegenover gender en homoseksualiteit correleren. In dit hoofdstuk kijken we naar de samenhang tussen diverse indexen over gendergelijkheid en het beleid en de regelgeving voor LHBT'ers. Een belangrijk onderdeel in de vrouwenemancipatie is de empowerment van vrouwen in de politiek. Bijvoorbeeld door te kijken naar het aantal vrouwen in machtige posities in de politiek. Empowerment van vrouwen kan ook op andere terreinen zoals onderwijs en arbeid geschieden. Het gaat erom dat vrouwen dezelfde keuzes en mogelijkheden krijgen als mannen. Hieronder worden de diverse indexen beschreven. De Gender-related Development Index (GDI) en de Gender Empowerment Measure (GEM) gebruiken we niet, maar we beschrijven deze indexen, met hun tekortkomingen, kort.

4.1 GDI, GEM en GII

GDI en GEM

Sinds 1990 brengt het United Nations Development Programme (UNDP) het Human Development Report uit. Het doel is de vooruitgang in indicatoren voor welzijn over de gehele wereld in kaart te brengen (Bardhan & Klasen). De maat die zij hiervoor hanteren

is de Human Development Index (HDI). Vanaf 1995 zijn twee nieuwe indicatoren voor welzijn opgenomen: de Gender-related Development Index (GDI) en de Gender Empowerment Measure (GEM). De HDI wordt in deze indexen aangevuld met genderspecifieke indicatoren.

De GDI bestaat uit indicatoren die de verschillen meten tussen mannen en vrouwen in levensverwachting, in opleiding en in het geschatte inkomen. De GEM richt zich op het aandeel vrouwen in de politiek en in de economie (Bardhan & Klasen, 1999).

Beide indexen hebben beperkingen. De GDI wordt gedomineerd door een conceptueel en empirisch problematische schatting van verschillen in inkomen terwijl de verschillen in opleiding te weinig aandacht krijgen in de totaalscore. De verschillen in mortaliteit worden zelfs grotendeels genegeerd. Deze laatste twee componenten zijn echter juist de belangrijkste problemen voor vrouwen in veel ontwikkelingslanden. De GEM richt zich op de representatie van vrouwen op het nationale niveau en in de formele economie. Daarmee zouden belangrijke facetten van feitelijke en potentiële vrouwelijke empowerment op het lokale niveau worden gemist (Bardhan & Klasen, 1999; Klasen, 2006).

Ook de UNDP geeft aan dat de GDI en GEM conceptuele en methodologische beperkingen hebben. De GDI was niet bedoeld als maat voor ongelijkheid tussen mannen en vrouwen, maar de HDI werd aangepast voor deze verschillen. Omdat de verschillen tussen de HDI en de GDI klein waren gaf het de misleidende indruk dat verschillen tussen mannen en vrouwen irrelevant zijn. Bovendien, zoals hierboven ook is vermeld, worden de indexen vooral bepaald door inkomensniveaus. Landen met een laag inkomensniveau kunnen geen hoge score behalen, zelfs als er sprake is van gelijkheid tussen mannen en vrouwen. De GEM indicatoren hebben daarnaast een elite bias waardoor de index relevanter is voor ontwikkelde landen of ontwikkelde gebieden in ontwikkelingslanden (<http://hdr.undp.org/en/statistics/gii/>).

GII

Gezien deze tekortkomingen en ter gelegenheid van de 20^e verjaardag van de Human Development Report is in 2010 de Gender Inequality Index geïntroduceerd. Deze index combineert elementen van de GDI en de GEM. Inkomen, het meest controversiële aspect van de GDI en GEM, is geen onderdeel meer van de GII. Daarnaast is niet meer mogelijk dat een hoge score op de ene indicator kan compenseren voor een lage score op een andere indicator. De GII bestaat uit de dimensies gezondheid, empowerment en arbeidsmarkt. Empowerment wordt gemeten aan de hand van deelname van mannen en vrouwen aan het voortgezet onderwijs en de verdeling van plekken in het parlement tussen mannen en vrouwen¹.

De scores op de GII en haar indicatoren zijn voor 2010 en 2011 bekend voor de meeste landen van de EU en/of de Raad van Europa. Voor de meeste landen zijn ook totaalscores bekend voor de jaren 1995, 2000, 2005 en 2008. Er zijn geen gegevens over Andor-

---

1 Health: maternal mortality ratio and adolescent fertility rate. Empowerment: female and male population with at least secondary education and female and male shares of parliamentary seats. Labour market: female and male labour force participation rates.

ra, Bosnië & Herzegovina, Liechtenstein, Monaco, San Marino en Servië. Voor een grote groep, voornamelijk Oost-Europese, landen ontbreken er één (voornamelijk uit het jaar 2000) of meerdere gegevens.

De rangorde van landen die de minste ongelijkheid tussen mannen en vrouwen kennen is redelijk stabiel in de afgelopen jaren. In de top 10 zijn alle Scandinavische landen vertegenwoordigd en daarnaast ook Nederland, Zwitserland, en Duitsland en in meer wisselende samenstelling België, Frankrijk, Spanje, Oostenrijk en Italië.

Ook de rangorde van landen die de meeste ongelijkheid kennen is stabiel. Deze landen zijn: Turkije, Armenië, Roemenië, Oekraïne, Rusland, Moldavië, Albanië, Malta en Bulgarije. Er is hier in enkele jaren wel sprake van missende waarden. Azerbeidzjan en Georgië staan bijvoorbeeld in de jaren waarin de score bekend is ook in de groep landen met de meeste ongelijkheid.

In figuur 4.1 is voor alle landen de trend in de GII-scores weergegeven. Ze zijn geordend naar de score in 2011. Hoe hoger de score des te meer gelijkheid tussen mannen en vrouwen.

In bijlage 3 (tabel 4) is de volgorde van de landen in 2011 weergegeven op onder meer de GII index.

In de meeste landen is sprake van een opwaartse trend: er is steeds meer gelijkheid tussen mannen en vrouwen. De grootste 'sprongen' worden in deze landen vooral gemaakt tussen 1995-2000 en 2000-2005.

LHB- en T-beleid

Wanneer we de scores op de GII index relateren aan de stand van zaken op LHB beleid (zie figuur 4.2) blijkt dat er een redelijk grote positieve en significante samenhang tussen beide² is. Een hogere score op de GII-index (wat wijst op meer gelijkheid tussen mannen en vrouwen) gaat grotendeels samen met verdergaand beleid voor LHB'ers.

De koplopers in gelijkheid tussen mannen en vrouwen horen grotendeels ook bij de koplopers wat betreft LHB beleid. Zwitserland, Duitsland, Frankrijk, Oostenrijk en Italië lopen voorop wat betreft de gelijkheid tussen mannen en vrouwen, maar zijn middenmoters wat betreft hun LHB beleid. Ook Cyprus en Macedonië kennen relatief veel gelijkheid tussen mannen en vrouwen, maar zijn achterblijvers wat betreft de LHB emancipatie.

Ook het omgekeerde komt voor. Het Verenigd Koninkrijk valt in de groep middenmoters wat betreft de gelijkheid tussen mannen en vrouwen, maar is wel een koploper als het gaat om het LHB beleid.

Duidelijke achterblijvers op beide terreinen zijn Turkije, Georgië, Armenië, Azerbeidzjan, Oekraïne, Rusland, en Moldavië.

---

² correlatie 0.718 (p=0.00)

Figuur 4.1 – GII Trend

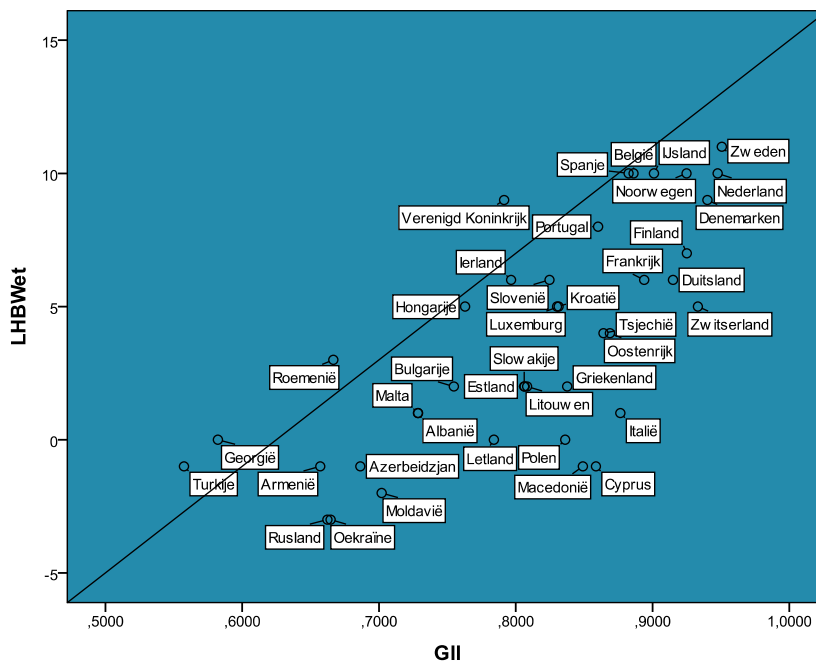

Vervolg figuur 4.1 – GII Trend

De samenhang tussen wetgeving voor transgenders en de GII-index (zie bijlage 3 figuur 1) is lager dan tussen LHB-beleid en de GII-index, maar nog steeds significant (correlatie 0.442; $p=0.00$). Vooral voor de koplopers wat betreft T-beleid (Duitsland, Oostenrijk, Portugal, Spanje, Hongarije en het Verenigd Koninkrijk) lijkt de samenhang met de GII-index laag. Duitsland heeft van deze groep de meeste gelijkheid tussen mannen en vrouwen en Hongarije kent de minste gelijkheid. Ook de achterblijvers wat betreft T-beleid kennen een grotere spreiding wat betreft hun score op de GII. Vooral Letland, Litouwen en Macedonië kennen een gemiddelde mate van gelijkheid tussen mannen en vrouwen.

Figuur 4.2 – LHB-wetgeving en de GII-index

4.2 Gender Gap Index (GGI)

Een andere maat voor vrouwenemancipatie is de Gender Gap Index (GGI). De World Economic Forum (WEF) brengt sinds 2006 jaarlijks het 'Global Gender Gap Report' uit. In deze rapportage verzamelt zij gegevens over een groot aantal landen (in 2011 en 2012 over 135 landen) over de verschillen in de positie van mannen en vrouwen. Deze gegevens zijn geordend naar vier thema's: economische participatie, onderwijsprestaties, gezondheid, en politieke 'empowerment'. Tezamen vormen zij de 'Gender Gap Index' (GGI). De indicatoren van alle thema's zijn weergegeven in bijlage 3 (tabel 3). De gegevens zijn niet bekend voor de landen Andorra, Bosnië & Herzegovina, Liechtenstein,

Monaco, Montenegro en San Marino. Voor Servië zijn alleen gegevens van 2012 bekend en voor Armenië en Azerbeidzjan zijn geen gegevens van 2006.

In bijlage 3 (tabel 4) is de volgorde van landen weergegeven op de totale GII index (zie ook paragraaf 4.1), GGI index en op de thema's economische participatie en politieke empowerment.

Als we de totaalscores op de GII en de GGI vergelijken, vallen een aantal zaken op. Volgens beide indexen is er veel gelijkheid tussen mannen en vrouwen in de volgende landen (land staat dan in beide indexen in de top 10): België, Denemarken, Finland, Duitsland, IJsland, Nederland (plek 11 in GGI), Noorwegen, Spanje (plek 11 in GII), Zweden, Zwitserland. Er is juist weinig gelijkheid in Albanië, Armenië, Azerbeidzjan, Georgië, Malta, Turkije, Hongarije (plek 29 in GII) en Roemenië (plek 29 in GGI). De landen staan in beide indexen tussen plaats 30 en 40.

Voor enkele landen wijkt de rangorde meer dan 10 plaatsen af. De volgende landen hebben volgens de GGI een betere positie (en dus meer gelijkheid): Ierland (21 plekken verschil), Letland (15), Moldavië (15), Rusland (16) en het Verenigd Koninkrijk (15). Volgens de GII hebben de volgende landen juist meer gelijkheid: Cyprus (23), Tsjechië (18), Frankrijk (13), Italië (21).

Onze aandacht gaat vooral uit naar de economische participatie en de politieke empowerment van vrouwen in de politiek. Gelijkheid op het thema gezondheid is inhoudelijk minder relevant voor dit onderzoek en op het thema 'onderwijsprestaties' is de variatie tussen landen relatief klein. In veel landen is er namelijk (bijna) complete gelijkheid tussen mannen en vrouwen op dit thema (Turkije heeft de laagste score met 0,9296, de maximale score is 1).

De score op het thema economische participatie wordt berekend aan de hand van de scores op vijf indicatoren. Deze indicatoren zijn:

- de ratio mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt;
- gelijkheid in lonen voor gelijk werk tussen mannen en vrouwen;
- ratio mannen en vrouwen in verwacht inkomen;
- ratio mannen en vrouwen als wetgevers, senior ambtenaren en managers;
- ratio mannen en vrouwen als professional en in technische beroepen.

In de top tien van landen met de meeste gelijkheid op het thema economische participatie komen zoals verwacht de Scandinavische landen en enkele Noord-Europese landen (Luxemburg en Nederland) voor. Verrassender zijn de landen Letland, Litouwen en Moldavië.

Ook in de rangorde van landen met de minste gelijkheid op dit thema zien we enkele landen die we niet direct verwachten. Het gaat dan om Oostenrijk, Spanje en Italië. Andere landen uit deze rangorde zijn Midden- en Oost-Europese landen (Azerbeidzjan, Cyprus, Tsjechië, Griekenland, Malta, Polen, Slowakije, Turkije).

De waarde die elk land heeft op het thema politieke empowerment wordt bepaald aan de hand van de volgende drie indicatoren:

- de ratio mannen en vrouwen in het parlement;
- de ratio mannen en vrouwen in ministersposten;
- de ratio aantal jaren (in de afgelopen 50 jaar) met mannelijk/vrouwelijk regeringshoofd.

Wederom zijn het de Scandinavische landen en enkele Noord-Europese landen die de meeste gelijkheid kennen op het thema politieke empowerment. Spanje staat als Zuid-Europees land ook in de top 10. De landen met de minste gelijkheid op dit thema zijn Oost- en Zuidoost Europese landen (Hongarije, Georgië, Roemenië, Cyprus, Armenië, Oekraïne, Azerbeidzjan, Albanië, Turkije, Moldavië en Estland).

Als we de rangorde van landen op de afzonderlijke thema's vergelijken met de rangorde op de totale GGI-index valt op dat vooral de rangorde op het thema economische participatie afwijkt van de totale GGI-index rangorde. Wij kiezen er hier daarom voor om de scores op de twee afzonderlijke thema's, en niet de totaalscore op de GGI-index, te correleren met de LHB en T scores.

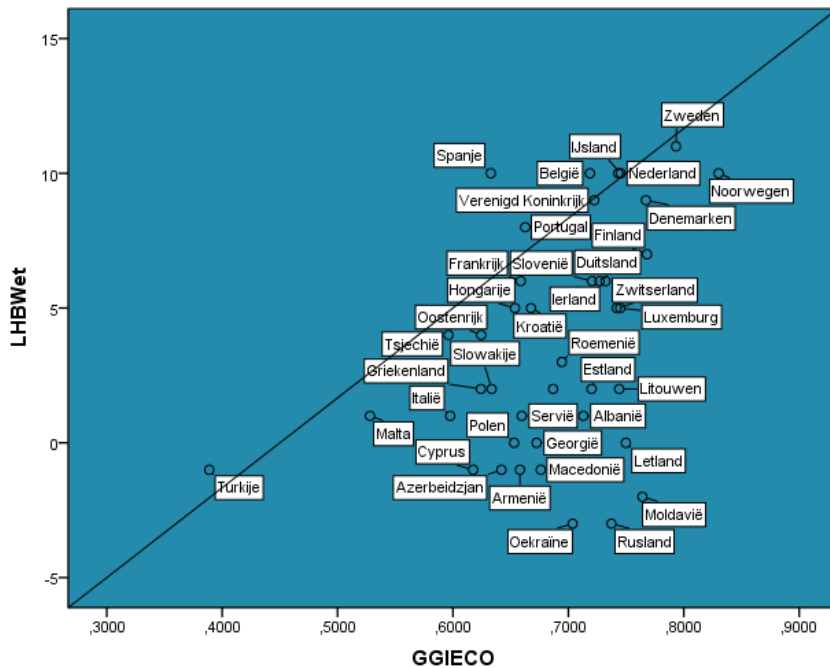
LHB- en T-beleid

Tussen de waarde op het thema economische participatie van de GGI en de stand van zaken met betrekking tot LHB wetgeving is er sprake van een positieve samenhang (zie figuur 4.3). De samenhang is minder sterk dan de samenhang tussen de GII en LHB-beleid, maar is significant (correlatie=0.404, $p=0.01$). Over het algemeen geldt dat hoe meer gelijkheid er tussen mannen en vrouwen in een land op het thema economische participatie is hoe verder het land is met de LHB-wetgeving.

Op beide terreinen zijn, wederom, de Scandinavische- en Noord-Europese landen koplopers. Absolute achterblijver is Turkije. Maar ook Malta en Italië blijven achter. Hoewel ze middenmoter zijn op LHB beleid, kennen ze relatief weinig gelijkheid op het thema economische participatie. Wat verder opvalt is dat er in Spanje weinig gelijkheid is op economische participatie, maar zij wel vooroplopen wat betreft de emancipatie van LHB'ers. En in Rusland, Oekraïne en Moldavië geldt juist dat er relatief veel gelijkheid is in economische participatie, maar deze landen ver achterblijven op LHB-wetgeving.

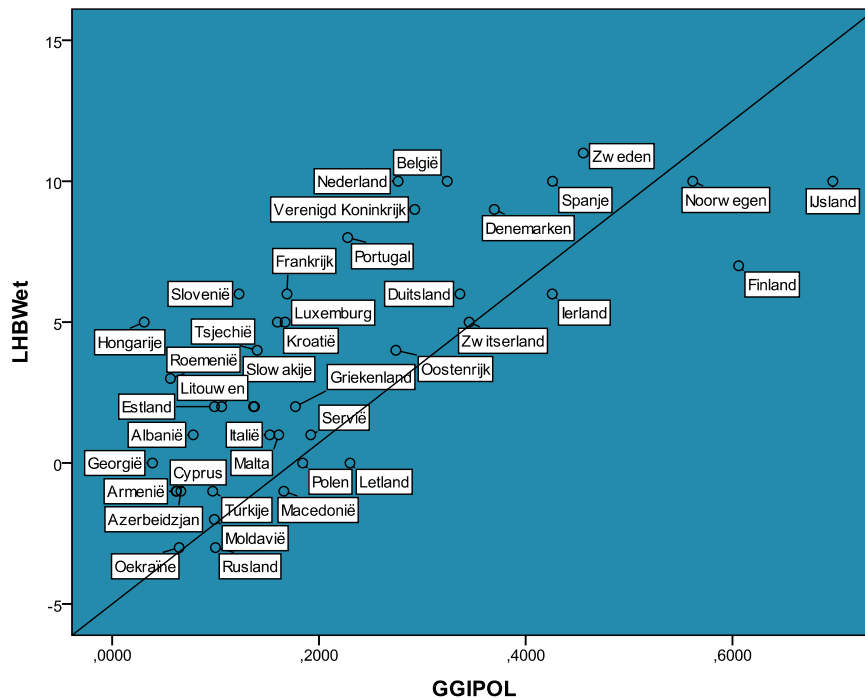
Er is nauwelijks samenhang tussen de economische participatie van een land en het T-beleid (zie bijlage 3 figuur 5, correlatie=0.094, $p=0.558$). De koplopers in T-beleid hebben in de meeste gevallen een lagere score op de economische participatie index dan de achterblijvers in T-beleid. Dit verband is in een andere richting dan verwacht. Turkije is een absolute achterblijver op beide terreinen.

Figuur 4.3 – LHB-wetgeving en economische participatie (onderdeel van de GGI-index)

Ook tussen de politieke empowerment in een land en de LHB emancipatie is er een sterke en significante samenhang (correlatie: 0.742, $p=0.00$; zie figuur 4.4). Wanneer er meer politieke empowerment is in een land is er vaak ook meer LHB wetgeving. De Scandinavische landen en Noord-Europese landen zijn de koplopers op beide gebieden en landen als Armenië, Georgië, Cyprus, Azerbeidzjan, Oekraïne, Rusland, Moldavië, Turkije en Albanië vormen tezamen de groep achterblijvers. Hongarije is een uitbijter. Het land scoort het laagst op politieke empowerment, maar is wel een middenmotor wat betreft de LHB wetgeving.

Figuur 4.4 – LHB-wetgeving en politieke empowerment (onderdeel van de GGI-index)

Er is sprake van een significante samenhang tussen T-beleid en politieke empowerment (zie bijlage 3 figuur 6), maar de samenhang is niet heel sterk (correlatie: 0.340, $p=0.03$). Over het algemeen geldt dat de achterblijvers in T-wetgeving ook een lage score hebben op de politieke empowerment index. De meeste koplopers in T-wetgeving hebben een relatief hoge score op de politieke empowerment index. De Scandinavische landen streven de koplopers in T-wetgeving echter voorbij wat betreft de gelijkheid op het politieke empowerment thema. Hongarije is wederom een uitbijter. Dit land scoort het laagst op de politieke empowerment, maar heeft wel een hoge score op de T-wetgeving.

4.3 EIGE

Een ander aspect van vrouwenemancipatie en beleid waarnaar we kijken, zijn de middelen en bevoegdheden van gendergelijkheidsorganen binnen de overheid. Het idee hierachter is dat kennisontwikkeling over en aandacht voor LHB-emancipatiebeleid voor een deel voortkomt uit vergelijkbare processen op het gebied van gendergelijkheid. Daarnaast kan verwacht worden dat ambtenaren die sensitief zijn voor genderongelijkheid ook sensitiever zijn voor gerelateerde vormen van ongelijkheid zoals langs lijnen van seksuele gerichtheid en gender identiteit.

Er bestaat niet veel kwantitatieve data op dit gebied, maar het aan de EU verbonden European Institute for Gender Inequality (EIGE) is een database aan het opbouwen

waarin ook deze gegevens zitten. In principe dekt deze database alle Europese landen af, maar de data waar het hier om gaat zijn alleen beschikbaar voor de EU-27 minus Bulgarije en Roemenië.³ Op basis van enkele gegevens van EIGE hebben we een index gecreëerd waarop het hoogst scorende land een 10 krijgt en het laagst scorende een 0. Deze index bevat grofweg twee onderdelen:⁴ (A) de mate waarin het overheidsorgaan voor emancipatie bestaat en macht, bevoegdheden en middelen heeft⁵ en (B) de mate waarin gender mainstreaming wordt geïmplementeerd door de nationale overheid.⁶

Een Noord-Europese traditie

Het bekende patroon werd gevonden met Denemarken als koploper (10) en Zweden daarachter (8,7), daarna volgt een gat naar Spanje, Frankrijk, Litouwen, Tsjechië, en Letland. Zo gaat de lijst verder met Italië, Hongarije en vooral Polen, België en Malta als hekkensluiters met scores onder de 3 en 1. Wat betreft België moet wel gemeld worden dat er sinds 2006 verschillende positieve veranderingen zijn opgetreden: in 2007 is er een gendermainstreaming wet aangenomen en in het regeerakkoord van 2011 belooft de regering toe te zien op de implementatie van de wet⁷. Nederland scoort 3,98 en staat daarmee 15^e van 25 staten, met een score onder het gemiddelde van 4,79. Op allebei de subonderdelen staat het rond diezelfde plaats.

Wat opvalt is dat wederom de koplopers Scandinavische landen zijn, maar dat het beeld verder aardig verdeeld is, ook voor Scandinavië: Finland staat op een gedeelte 10^e plaats (Noorwegen en IJsland zijn geen lid van de EU). Letland en Litouwen staan vrij

---

3 De cijfers zijn gebaseerd op een EU-voorzittersrapportage uit 2006; deze twee landen zijn in 2007 toegetreden tot de EU. Voor beter zicht op de ontwikkelingen in de EU en potentie voor LHB- en T-beleid, zou Nederland kunnen streven naar een actualisatie van de gegevens, met daarbij een grotere dekking.

4 Een Exploratieve Factoranalyse toont ook dat van de verschillende cijfers die EIGE rapporteert deze twee tot een zelfde onderliggend concept behoren. De data bevat ook informatie over het percentage hoge ambtenaren dat vrouw is. Deze gegevens hebben we als aparte variabele –die nauw verband houdt met de politieke empowerment van vrouwen- ook naast de status van het LHB- en T-beleid gelegd, maar dit leverde geen extra inzichten op behalve dan dat het geen goede indicator is. De correlatie met LHB- en T- beleid was niet significant en uitermate zwak (respectievelijk $-0,224$ [$p=,272$] en $-0,167$ [$P=,416$]). Ook was er geen sprake van een noodzakelijkheidsrelatie zoals we zagen tussen het LHB- en T-beleid onderling.

5 De volledige lijst met indicatoren: This indicator includes sub-objectives which can be summarized as follows: responsibility for gender equality policies should be awarded to the highest possible level of government, such as a cabinet minister; the national machinery should be located at the highest possible level of government and there should be clearly defined mandates, adequate resources, ability to influence policy, formulate and review legislation, and provide staff training; governments should also establish procedures to allow the machinery to gather information on government-wide policy issues at an early stage and use it in the policy development and review process; the government should report regularly to legislative bodies on progress in the efforts undertaken and the government should promote the active involvement of the broad and diverse range of institutional actors in the public, private and voluntary sectors in the work for equality between women and men. (<http://www.eige.europa.eu/internal/bpfa/results#/85/indicators/94/concept>; 18 januari 2012)

6 In volledigheid: Indicator H3 indicates government commitment and status of gender-mainstreaming in the Member States. It includes questions of the status of commitment of the government on gender-mainstreaming in public administration, structures of gender-mainstreaming and the implementation of gender-mainstreaming methods. (<http://www.eige.europa.eu/internal/bpfa/results#/85/indicators/97/concept>; 18 januari 2012)

7 http://www.rosadoc.be/joomla/index.php/kwesties/gender/gender_in_beleid.html; 21 februari 2012.

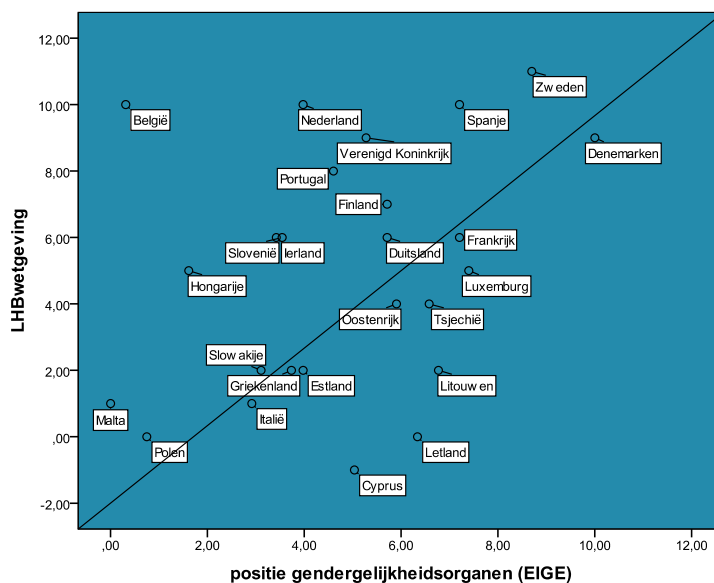
hoog, Estland in de onderste helft; Spanje 4^e, Portugal en Italië onderin; Hongarije en Polen geheel van onder, Tsjechië in de top.

LHB- en T-beleid

Vergelijken we deze scores vervolgens met de stand van zaken op LHB-beleid dan zien we echter wel weer enkele belangrijke patronen. Van de zes LHB-koplopers zitten er ook hier drie in de top vier (Denemarken en Zweden, een ook Spanje). Drie van de LHB-achterblijvers doen het relatief goed op deze schaal: Cyprus, Letland en Litouwen – drie landen waar actief LHB-rechten geschonden worden. Daarentegen loopt België voorop wat betreft LHB-beleid maar is het na Malta de hekkensluiter wat betreft de rol van gendergelijkheidsorgaan in de bureaucratie, en ook Nederland loopt met LHB-beleid voor op haar status op de inbedding van gendergelijkheidsbeleid.

Deze patronen zien we ook terug als we de scores tegen elkaar afzetten (Figuur 4.9). Er lijkt sprake van een positief verband, maar voor alle 25 landen is dit niet significant. Echter als we België (in de linkerbovenhoek) niet meerekenen is er wel sprake van een positief verband.⁸ Grofweg laat deze grafiek ook een positief verband zien met de vijf reeds genoemde uitzonderingen. Zoals met alle voorgaande factoren is het verband met T-beleid betrekkelijk zwakker.

Figuur 4.5 – LHB-wetgeving en de positie van gendergelijkheidsorganen in de bureaucratie.

Tegelijkertijd zijn de resultaten relatief onzeker en lijkt dit enkel een factor te zijn om in het oog te houden: gezien de resultaten kunnen we de overheidsemancipatieorganen

8 Met België: ,331 (p=,106); zonder België: ,490 (p=,015); zonder de vijf: ,725 (p=,000).

ook niet zo maar negeren. Zo kan het met dit in het achterhoofd voor de Nederlandse overheid interessant zijn om in het kader van partnering in the DAPHNE programma van de EU (of vergelijkbare programma's) juist ook aandacht te schenken aan LHB-issues. In de conclusie en beleidsaanbevelingen komen we verder terug op deze factor, aangezien de informatie wel informatief en indicatief is, maar niet leidend zou moeten zijn.

Conclusie

Uit het voorgaande blijkt dat er een positieve en significante samenhang is tussen vrouwenemancipatie en het LHB-beleid. Meer gelijkheid tussen mannen en vrouwen in een land wijst over het algemeen op meer LHB-beleid in dat land. Het verband is het sterkst voor de GII-index en het zwakst voor de economische participatie index van de GGI. Vooral in Scandinavische, Noord-Europese landen en Spanje geldt dat er zowel een grote mate van gendergelijkheid als LHB-beleid is.

Ook tussen vrouwenemancipatie en T-beleid is er een positieve samenhang. Dit verband is echter niet zo sterk, zeker niet tussen economische participatie en T-beleid. De koplopers in vrouwenemancipatie zijn dat niet altijd in T-beleid en ook andersom geldt dat achterblijvers op vrouwenemancipatie niet altijd achterblijven op T-beleid. Een duidelijke achterblijver op beide terreinen is Turkije.

Tot slot kijkt de EIGE-index naar de middelen en bevoegdheden van gendergelijkheidsorganen binnen de overheid van een land. Gezien het feit dat resultaten relatief onzeker zijn hanteren we de EIGE data vooral als een extra factor waarmee we de rangorde (en afwijkingen daarvan) uit het volgende hoofdstuk kunnen duiden.

5 Ranking emancipatie LHB en T

In het eerste hoofdstuk van dit rapport hebben we uiteengezet welke factoren (religie, politiek, cultuur, moderniteit) bijdragen aan het tot stand komen van beleid en wetgeving die de positie en emancipatie van LHBT'ers ten goede komt. Daarbij hebben we tevens een doorloopmodel gepresenteerd dat in grote lijn voorspelt dat een betere positie van vrouwen een goede voedingsbodem is voor beleid gericht op een positieverbetering van LHB'ers, en dat de aanwezigheid van dergelijk LHB-beleid juist weer kan helpen om tot T-beleid te komen.

In de hoofdstukken die daar op volgden, hebben we het LHB- en T-beleid in de Europese landen, cultuur en attitudes in Europa, gendergelijkheid in Europa, en de samenhang tussen deze verschillende factoren geanalyseerd en gepresenteerd. In dit hoofdstuk gebruiken we daardoor opgedane inzichten voor het presenteren van een rangorde van de 47 Europese landen in de EU/Raad van Europa en het formuleren van concrete beleidsadviezen hoe de Nederlandse overheid en Europa een bijdrage kunnen leveren aan de positieverbetering van LHB'ers en T's in de Europese landen, al dan niet via de internationale politieke arena.

Allereerst zullen we ingaan op de bevordering in LHB-wetgeving. De T-wetgeving wordt daarna separaat behandeld. Zoals de verschillende hoofdstukken hebben laten zien, is de samenhang tussen culturele dimensies en de positie van vrouwen aan de ene kant en T-beleid aan de andere kant vele malen zwakker dan voor LHB-beleid. Daar staat tegenover dat de stand van zaken in LHB-beleid dan wel weer sterk gekoppeld lijkt aan T-beleid. Hier komen we op terug bij de specifieke aanbevelingen voor de bevordering van emancipatoir transgenderbeleid.

5.1 Ranking landen voor verbetering van de wetgeving aangaande LHB-beleid

Aanpak

Op basis van een literatuurstudie zijn verschillende indexen voor cultuur & attitudes en voor vrouwenemancipatie geselecteerd en hun samenhang met LHB-wetgeving onderzocht. Hieruit is naar voren gekomen dat wat betreft de stand van zaken in vrouwenemancipatie de algemene positie van vrouwen – gemeten in de GII – en de politieke empowerment en economische positie van vrouwen – beiden gemeten in de GGI – de beste predictoren van LHB-beleid zijn. De scores op deze drie indexen lopen van 0 (slecht) tot 1 (goed). Van deze drie scores is per land een rekenkundig gemiddelde berekend. Vervolgens is op basis van deze gemiddelde score een rangorde van de landen bepaald en is vastgesteld welke landen koplopers, middenmoters of achterblijvers zijn.

Op het gebied van waarden en attitudes, bleek de masculiniteitsindex niet betrouwbaar en weinig informatief. Echter de attitudes zoals gepresenteerd in het rapport van het SCP

(2013) en hoofdstuk 3 en de postmaterialismewaarden zijn wel goede predictoren van de stand van zaken qua beleid. Op basis van een combinatie van deze data hebben we de landen eveneens ingedeeld in koplopers, middenmoters en achterblijvers. Hierbij zijn we uitgegaan van de indeling van het SCP en hebben we deze waar nodig aangevuld met de informatie uit de postmaterialismewaarden.

Een derde maat voor de receptiviteit van een land voor LHB- en T-emancipatie is vanzelfsprekend de stand van zaken van LHB- en T-beleid op dit moment. Dit stellen we vast op basis van de ILGA-scores en zijn de landen ingedeeld in koploper, middenmoter, en achterblijver zoals in hoofdstuk 2 is beschreven.

In tabel 5.1 zijn de landen gerangschikt op basis van hun indeling in drie groepen op cultuur, vrouwenemancipatie en LHB beleid. Bovenin staan de landen met drie keer negatieve scores (drie keer achterblijver), onderaan de landen met drie keer positieve scores (drie keer koploper) en alle variaties staan daar tussen gerangschikt. Opvallend is dat geen enkel land koploper is op de cultuurdimensie en achterblijver qua vrouwenemancipatie of vice versa.

We hebben in de tabel ook aangegeven welk landen lid zijn van de Europese Unie en welke alleen van de Raad van Europa. Nederland heeft in de EU namelijk meer mogelijkheden dan in de Raad van Europa. De Raad heeft bijvoorbeeld geen sanctiemogelijkheden e.d. Wel kunnen landen gedaagd worden voor het EHRM op basis van het EVRM. In dit kader bespreken we in dit hoofdstuk ook de mogelijkheden via de Raad. Maar de EU – en zelfs de VN – heeft voor LHB-beleid en T-beleid meer potentie.

Tabel 5.1 – Ranking 47 Europese landen voor receptiviteit LHB-emancipatie

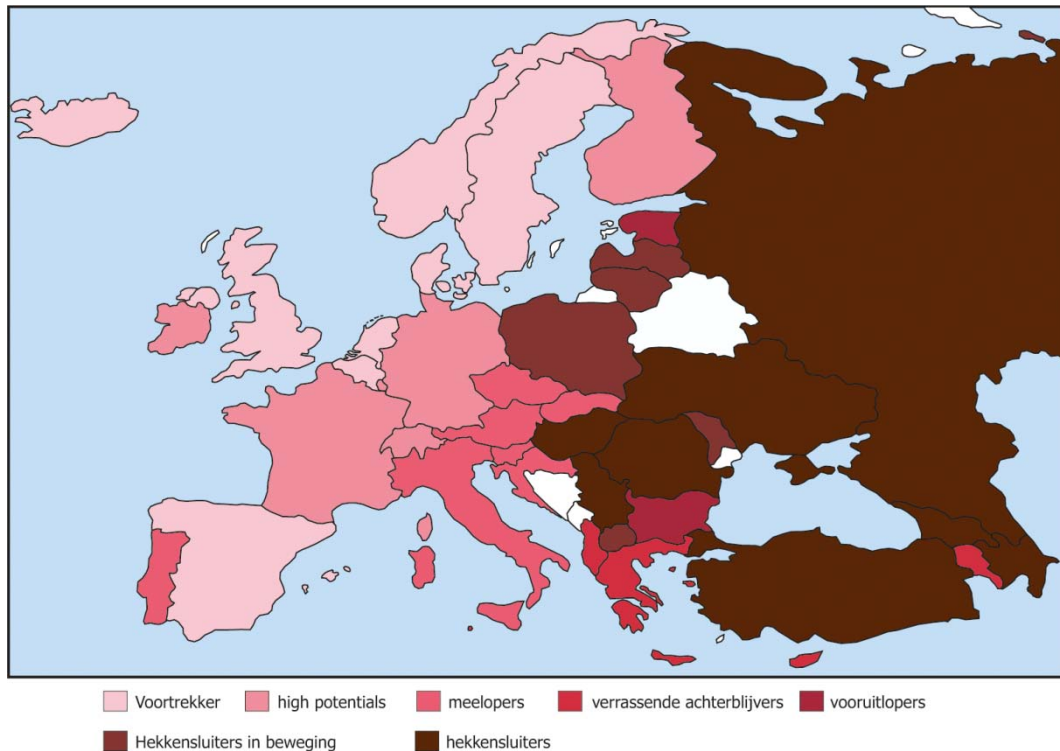
land	Europese Ruimte	attitudes	gender	LHB beleid
Azerbeidzjan	Raad van Europa	-	-	-
Georgië	Raad van Europa	-	-	-
Rusland	Raad van Europa	-	-	-
Servië	Raad van Europa	-	-	-
Turkije	Raad van Europa	-	-	-
Oekraïne	Raad van Europa	-	-	-
Hongarije	Europese Unie	-	-	0
Roemenië	Europese Unie	-	-	0
Letland	Europese Unie	-	0	-
Litouwen	Europese Unie	-	0	-
Moldavië	Raad van Europa	-	0	-
Polen	Europese Unie	-	0	-
Macedonië	Raad van Europa	-	0	-
Bulgarije	Europese Unie	-	0	0
Estland	Europese Unie	-	0	0
Malta	Europese Unie	0	-	0

land	Europese Ruimte	attitudes	gender	LHB beleid
Armenië	Raad van Europa	0	-	-
Albanië	Raad van Europa	0	0	-
Cyprus	Europese Unie	0	0	-
Griekenland	Europese Unie	0	0	-
Oostenrijk	Europese Unie	0	0	0
Kroatië	EU kandidaat	0	0	0
Tsjechië	Europese Unie	0	0	0
Italië	Europese Unie	0	0	0
Luxemburg	Europese Unie	0	0	0
Portugal	Europese Unie	0	0	0
Slowakije	Europese Unie	0	0	0
Slovenië	Europese Unie	0	0	0
Ierland	Europese Unie	0	+	0
Frankrijk	Europese Unie	+	0	0
Duitsland	Europese Unie	+	+	0
Finland	Europese Unie	+	+	0
Zwitserland	Raad van Europa	+	+	0
Verenigd Koninkrijk	Europese Unie	0	+	+
België	Europese Unie	+	+	+
Denemarken	Europese Unie	+	+	+
Nederland	Europese Unie	+	+	+
Noorwegen	Raad van Europa	+	+	+
Spanje	Europese Unie	+	+	+
IJsland	Raad van Europa	+	+	+
Zweden	Europese Unie	+	+	+

Groepering landen

Op basis van de drie takken tezamen (vrouwenemancipatie, cultuur, LHB beleid) zijn de landen verder ingedeeld, ditmaal in zeven groepen: hekkensluiters, hekkensluiters in beweging, vooruitlopers, verrassende achterblijvers, meelopers, high-potentials, en voortrekkers (waartoe Nederland behoort). In onderstaande figuur 5.2 hebben we op de kaart van Europa met kleuren aangegeven tot welke groepen de landen zich behoren. Duidelijk is te zien dat de zeven groepen zich in een waaierbeweging uitspreiden over Europa: positief beginnend in Noord en West Europa en steeds slechter wordend richting Oost en Zuidoost Europa.

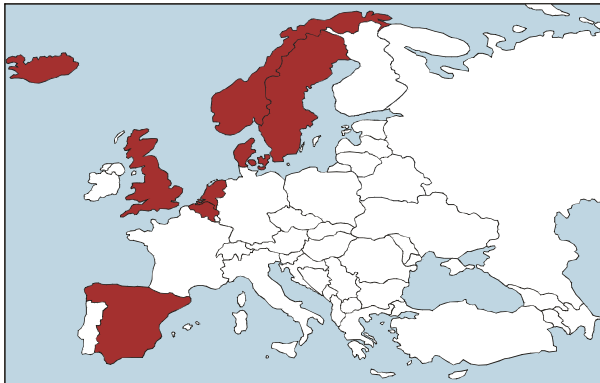
Figuur 5.2 – Spreiding van zeven groepen over Europa

Deze samenvattende indeling vormt de basis om concrete en grijpbare adviezen te formuleren over in welke Europese landen er potentie tot verbetering en samenwerking bestaat. In het formuleren van deze adviezen maken we ook gebruik van de gehouden expertinterviews, additionele literatuur, het expertpanel, de EIGE data (zie hoofdstuk 4), en de achterliggende informatie om uitzonderingen en specifieke dynamiek te begrijpen. Op die manier kunnen we zowel de algemene invloeden als cultuur en emancipatie meenemen, alsook het belang van de in ons model (hoofdstuk 1) beschreven, maar moeilijker te kwantificeren, politieke omgevingsfactoren, in het bijzonder velvet triangles/emancipatie organen in de overheid en contrakrachten, zoals georganiseerde religie.

5.2 Beleidsadviezen

Voortrekkers

België,
Denemarken,
Nederland,
Noorwegen,
Spanje,
het Verenigd Koninkrijk,
IJsland en
Zweden

Als we de verdeling van landen bekijken, springt een aantal groepen er sterk uit. In de eerste plaats zijn er de landen die positief op alle aspecten scoren: de ‘Voortrekkers’⁹. Dit zijn de landen waarbij niet de focus moet liggen op verandering in het land zelf, maar die wel veel potentie hebben om op internationaal niveau (EU, VN) als bondgenoten op te treden in een gezamenlijke voortrekkersrol op het gebied van LHB-gelijkheid, -wetgeving en -bescherming. Met deze landen kunnen initiatieven genomen worden. Overigens zijn dit ook de landen die waarschijnlijk receptief zijn voor zeer nieuwe ontwikkelingen en ideeën die bij andere koplopers bestaan. Een belangrijk voorbeeld hiervan is dat elk van deze landen, deels in navolging van Nederland, progressieve familiewetgeving kent op het gebied van partner- en ouderschap.

Wellicht is de positie van Spanje het meest opvallend hier, het enige Katholieke land in deze groep. Een verklaring voor de wetgeving aldaar ligt deels in het effectief handelen van de LHB-beweging toen socialist Zapatero onverwachts verkozen werd tot premier nadat de conservatieven blunderden in de nasleep van de bomaanslagen in Madrídse metro. Het sterke moderniteitsverlangen bij delen van de Spaanse elite-bevolking speelt ook een rol. En we zien dat het gendergelijkheidsorgaan in de Spaanse overheid al relatief sterk was vergeleken bij andere Katholieke landen. Wat niet wegneemt dat er wel degelijk sprake was van sterke georganiseerde oppositie door de Katholieke kerk (Fernández, 2012). Dit voorbeeld laat zien hoe het samenspel van factoren van belang lijkt te zijn.

---

9 Alhoewel het Verenigd Koninkrijk als middenmoter te boek staat op de attitudedimensie, nemen we het land toch mee als koploper. De reden hiervoor is dat het land een zeer hoge middenmoter is en dat de ontwikkeling van de attitudes in het VK sterke opwaartse patronen laat zien. In de laatste scores qua attitudes en postmaterialisme scoort het VK regelmatig vergelijkbaar met de andere voortrekkers hier (zie ook SCP, 2012).

Voortrekkers

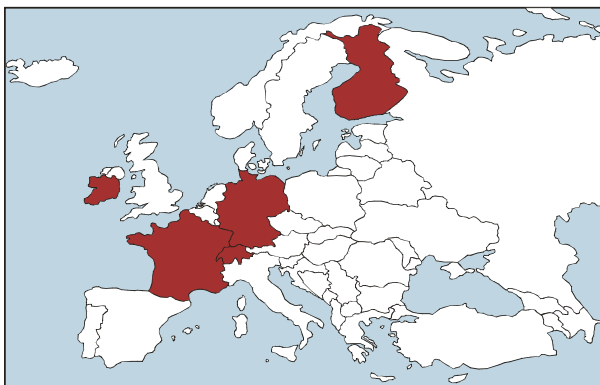
Internationale politiek

- ▼ Nederland kan samen met de andere voortrekkers in de EU en de VN nieuwe initiatieven nemen.

Nationale beleidswijzigingen

- ▼ Innovatief beleid en –wetgeving uit Nederland heeft het meeste verspreidingskans onder voortrekkers.

High-potentials

Duitsland,
Finland,
Frankrijk,
Ierland en
Zwitserland

Vijf landen hebben een goede tot zeer positieve voedingsbodem voor LHB-wetgeving, maar dit is nog niet gematerialiseerd: de high-potentials. Deze landen kunnen op internationaal niveau waarschijnlijk ook als bondgenoten beschouwd worden. Echter het niet direct vertalen van een goede voedingsbodem naar LHB-beleid kan impliceren dat dit laatste niet is ingebed in de politieke cultuur. Daardoor is te verwachten dat de positie van deze landen wat meer afhankelijk is van de politieke posities van de machthebbers (het huidige Frankrijk is een goede illustratie). Het beleid in de high-potential landen behoort al tot de hogere middenmoters en Nederland kan zich niet direct beroepen op schendingen van mensenrechten of Europese verdragen, mede ook gezien de interne soevereiniteit van deze landen. De kans is daarnaast groot dat het beleid zich wel zal ontwikkelen gezien de voedingsbodem en de aanwezigheid van LHB-bewegingen in deze landen.

Echter, voor deze landen spelen ook de georganiseerde tegenkrachten een rol, zoals in Zwitserland de sterke verbondenheid met het Vaticaan (de bisdommen vallen rechtstreeks onder de Heilige Stoel en de pontificale bewaking bestaat uit Zwitsers in de Zwitserse Garde) en in Ierland de hoge religiositeit. In deze omstandigheden lijkt het voor Nederland zaak om voor de troepen uit te lopen en haar positieve ervaringen te delen en eventueel uitwisseling tussen de Nederlandse en lokale LHB-bewegingen te stimuleren. Hierbij verdient Duitsland overigens eveneens extra aandacht: het land mag een (hoge)

middenmoter zijn op LHB-beleid; het T-beleid in Duitsland is het meest progressief van alle Europese landen. In 2011 zijn enkele wetwijzigingen door de CSU/CDU in de Bundesrat geblokkeerd. De SPD, FPD, Grüne en Die Linke zijn politiek progressiever en ook het constitutioneel hof lijkt geen blokkades op te werpen. Echter de federale structuur van Duitsland vraagt niet alleen om een progressieve coalitie op nationaal niveau, ook de meerderheid van de vertegenwoordigingen in de Bundesländern moet voor de wetwijzigingen stemmen. De laatste jaren zijn door de Landern met een progressieve regering initiatieven genomen om bijvoorbeeld de opstelling van het burgerlijk huwelijk ter stemming te brengen, maar deze zijn nooit goedgekeurd. Momenteel zijn 39 van de 69 zetels in de Bundesrat bezet door coalities waaraan de CSU of CDU deelnemen. Dit duidt op een breder mechanisme waarbij een federaal systeem (ook Zwitserland is een federatie) en bicameralisme een belemmering kunnen vormen voor het doorvoeren van meer controversiële wetten, waaronder LHB-wetgeving vaak valt, mede gezien de georganiseerde tegenkrachten.

High potentials

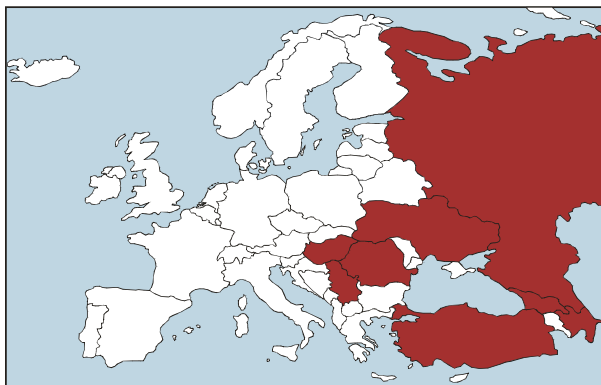
Internationale politiek

- ▼ Nederland kan high-potentials betrekken bij nieuwe initiatieven in de EU en de VN, mits de politieke machthebbers een progressieve ideologie uitdragen.

Nationale beleidswijzigingen

- ▼ Met high-potentials kan Nederland positieve ervaringen delen.
- ▼ Stimuleer uitwisseling tussen de LHB-beweging in high-potentials en Nederland.

Hekensluiters

Azerbeidzjan,
Georgië,
Hongarije,
Roemenië,
Rusland,
Servië,
Turkije en
Oekraïne

Aan het andere eind van het spectrum vinden we de landen waar de bevolking in sterke mate materialistische waarden aanhangt, negatief staat ten opzichte van homoseksualiteit en waar de positie van vrouwen ook veel te wensen over laat: de 'hekkensluiters'. Het zal evident zijn dat deze gehele groep landen (inclusief Azerbeidzjan, Georgië, Rusland, Servië, Turkije en de Oekraïne) geen bondgenoten zijn binnen internationale gouvernementele organisaties. Ook lijken de overheden aldaar weinig receptief voor ideeën, al

was het maar vanwege het gebrek aan een infrastructuur en een vijandige bevolking. Tenslotte zal de georganiseerde Orthodoxe kerk, die in veel van deze landen dominant is, zich verzetten tegen eventuele beleidswijzigingen. De belangrijkste positieve kracht in deze landen zal de lokale LHB-beweging zijn, maar deze wordt vooralsnog overklast door de andere krachten. Kortom, als het kiezen wordt tussen de wortel en de stok, lijkt de wortel in ieder geval niet effectief. Vanuit dit perspectief is vooral het lidmaatschap van de EU en RvE relevant.

Al deze landen zijn lid van de RvE en kunnen voor het EHRM gedaagd worden op basis van het EVRM. Echter alleen een direct slachtoffer van de mensenrechtenschending kan een staat aanklagen. Daarnaast doet het EHRM wel bindende uitspraken maar kan het geen sancties opleggen. Nederland zou echter dergelijke rechtsgangen kunnen steunen, al dan niet via de Nederlandse LHB-beweging. De EU-lidstaten kunnen direct via de EU worden aangesproken en de EU kan ook sanctionerende maatregelen nemen. In het bijzonder het schenden van de vrijheid van vereniging, meningsuiting en betoging zouden hierbij centraal moeten staan, net als het afdwingen van de implementatie van Europese antidiscriminatiewetgeving. Tot op heden heeft het Europees Parlement een meer proactieve rol op dit gebied dan de Europese Raad. Nederland zou binnen de Europese Raad of andere intergouvernementele EU-organen zich hiervoor kunnen inzetten. Servië en Turkije zijn beiden kandidaatlidstaat van de EU. Nederland kan sterk controleren of deze landen zowel de jure als de facto voldoen aan de LHB-antidiscriminatie-beginselen, -verdragen en -regels binnen de EU. Zij kan er op aandringen dit grondig te onderzoeken en de rapportage door mensenrechtenorganisaties te laten becommentariëren.

Er lijkt zich overigens wel een verschil af te tekenen tussen de EU lidstaten Hongarije en Roemenië en de rest. Dit zit in twee elementen: de antidiscriminatiewetgeving en vrijheden zijn groter in de EU lidstaten. Wat betreft het eerste element hebben de twee landen inderdaad de antidiscriminatiewetgeving op het gebied van arbeid, goederen en diensten van de EU moeten overnemen, alhoewel er vraagtekens gezet kunnen worden bij de naleving. Het tweede element is nog bedrieglijker. De ILGA cijfers rapporteren geen geschonden vrijheden, maar in 2011 zijn in Boedapest nog betogingen van LHB-groepen (waarbij ook bijvoorbeeld Sophie in 't Veld aanwezig was) tegengehouden. In Roemenië, op haar beurt, vinden regelmatig ultrarechtse anti-LHB-betogingen plaats. Dit is in strijd met een wet uit 2006 die het aanzetten tot haat op basis van seksuele oriëntatie verbiedt, maar de betogers of organistoren krijgen vrij spel.

Hekkenluiters

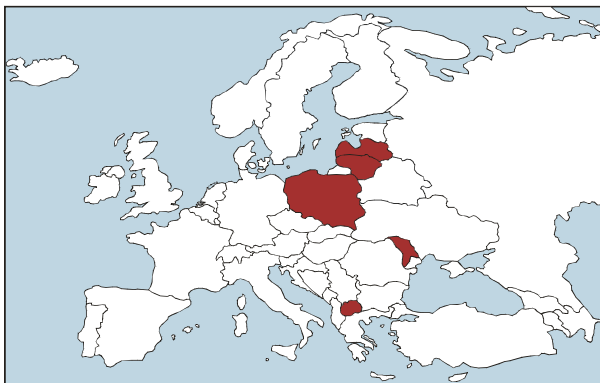
Internationale politiek

- ▼ Op internationaal niveau zullen hekkenluiters tegenstanders zijn.
- ▼ Slechts twee landen in deze groep (Hongarije en Roemenië) zijn EU-lid.

Nationale beleidswijzigingen

- ▼ Nederland kan de lokale LHB-bewegingen steunen door uitwisseling met de Nederlandse beweging te faciliteren.
- ▼ Nederland kan (eventueel via de Nederlandse LHB-beweging) mensen in de hekkenluiserlanden wiens mensenrechten geschonden worden ondersteunen in de gang naar het EHRM.
- ▼ Nederland zet zich binnen de intergouvernementele EU-organen in om schendingen van EU verdragen door EU-hekkenluiters op te heffen, beleid te implementeren en zo niet kan Nederland aansturen op sancties.
- ▼ Nederland eist een goede rapportage over de de jure en de facto positie in de kandidaat-EU-hekkenluiters en houdt deze landen aan de EU eisen.

Hekkenluiters in beweging

Letland,
Litouwen,
Macedonië,
Moldavië,
Polen

Tussen deze twee uitersten bevinden zich veel landen. De situatie in die landen is vaak ambigue, maar daar is beleidsverandering meer nodig dan onder de koplopers en high-potentials, en heeft beleidsverandering tegelijkertijd meer potentie dan onder de hekkenluiters. Allereerst zullen we focussen op de landen die een ietwat progressievere cultuur kennen of een wat betere positie voor vrouwen: de 'hekkensluiters in beweging'. Deze beweging is zeker niet altijd positief (denk aan de nieuwe Poolse antidiscriminatiewet uit 2011, die nu alleen nog maar het domein arbeid bestrijkt, in tegenstelling tot haar meer omvattende voorganger), maar er is in deze landen wel sprake van politieke strijd of een voedingsbodem die strijd enige mogelijkheden geeft.

Deze vijf 'hekkensluiters in beweging' kennen allemaal een weinig hoopgevende culturele achtergrond en schenden actief mensenrechten. Letland, Litouwen en Polen zijn lid van de EU, Macedonië is kandidaat-lidstaat, en Moldavië beweegt zich sinds het aantreden

van een pro-Westerse regering in 2009 richting de EU. Voor elk van deze landen geldt dat Nederland via de EU-wetgeving kan vragen om verbetering van de nationale wetten en het beleid, zoals ook voor de 'hekkensluiters' is besproken. Daarbij lijkt het in het bijzonder relevant om de LHB-bewegingen in deze landen te ondersteunen om hen de mogelijkheid te geven intern een emancipatiestrijd te voeren, zodat de overheid van boven en beneden druk ervaart.

Hekkenluiters in beweging

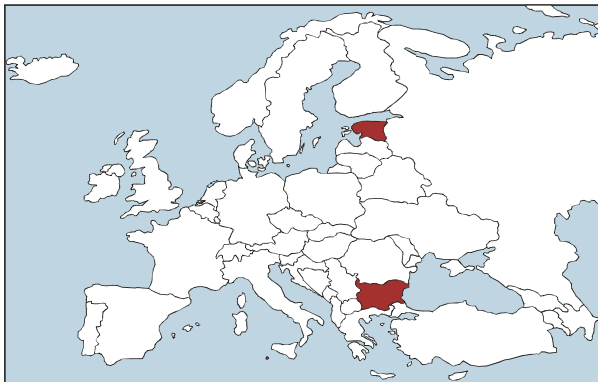
Internationale politiek

- ▼ Op internationaal niveau zullen hekkensluiters in beweging tegenstanders zijn.

Nationale beleidswijzigingen

- ▼ In hekkensluiters in beweging kan het steunen van de lokale LHB-bewegingen relatief effectief zijn gezien de gaande politiek strijd en maatschappelijke beweging.
- ▼ Nederland kan zich binnen de intergouvernementele EU-organen inzetten om schendingen van EU verdragen door hekkensluiters in beweging (excl. Armenië) op te heffen en emancipatiebeleid te implementeren, om zo sancties af te wenden of lidmaatschap mogelijk te maken.

Vooruitlopers

Bulgarije,
Estland en
Malta

In 'het grijze midden' vinden we ook de groep landen waar de voorwaarden niet optimaal zijn maar er wel een (lage) middenmootwetgeving bestaat: de 'vooruitlopers'. Het vooruitlopen suggereert dat er commitment is vanuit de politiek, maar dit wordt wel begrensd door de houding van het volk. Enkele ontwikkelingen in de landen: Estland werkt aan de openstelling van het burgerlijk huwelijk; in Malta sprak de president zich duidelijk positief uit over gelijkheid op het gebied van seksuele gerichtheid en ontmoette officieel een ILGA delegatie, en de minister-president heeft in 2010 aangegeven te werken aan een wet die erkend samenwonen mogelijk maakt; in Bulgarije, tenslotte, is door het Hongaarse Helsinki comité toegezegd dat seksuele oriëntatie expliciet in de hate-crime wetgeving wordt opgenomen. De attitudes onder de bevolking lijken echter wel een beperkende rol te

spelen in Bulgarije: de premier zou in 2012 gezegd hebben dat voor adoptie of huwelijk de maatschappij nog niet klaar is.

Tegen deze achtergrond zijn er drie belangrijke zaken die Nederland en Europa kunnen doen om de ontwikkelingen in deze landen – waar relatief veel potentie tot vooruitgang lijkt te bestaan – te steunen. Gezien de bereidwilligheid lijkt de focus te moeten liggen op steun bij de bevolking en kennisontwikkeling. Voor de steun bij de bevolking lijkt de sleutel wederom bij de LHB-beweging te liggen. In dit geval echter niet zo zeer in de ontwikkeling van deze beweging en haar politieke strijd, maar in het helpen in het opzetten van publiekscampagnes. Betreffende de kennisontwikkeling, gaat het om de positie van de overheid, maar niet zo zeer in termen van het wegwerken van discriminerende wetten en de overheid aanspreken op mensenrechtenschendingen. Het uitgangspunt is nu dat de overheid op zich redelijk welwillend staat ten opzichte van beleidsverandering en betere LHB-wetgeving. Tegelijkertijd begeven de overheden zich op een politieke en ambtelijk nieuw terrein. Daarom is juist kennisontwikkeling van belang. Nederland kan dit op tweeërlei wijzen bevorderen. In de eerste plaats door direct ervaringen te delen op het politieke en op ambtelijk niveau en in de tweede plaats door meer in de algemeenheid de emancipatieorganen in de bureaucratieën van deze landen te ondersteunen door bijvoorbeeld partnerschap programma's of expertisetraining. Het belang hiervan wordt ook onderstreept in het hoofdstuk over Vrouwenemancipatie, waar Estland en Malta (Bulgarije ontbreekt in de EIGE data) onder de gemiddelde lijn zitten als het gaat om de relatie tussen emancipatieorganen en LHB-wetgeving. Deze relatieve ondercapaciteit kan verdere innovatie en implementatie in de weg staan terwijl er dus wel politieke potentie lijkt te bestaan in deze landen.

De algemene welwillendheid kan op internationaal niveau betekenen dat deze landen potentiële bondgenoten zijn, zolang de ter discussie staande zaken niet direct raken aan hun concrete eigen binnenlandse situatie. Deze landen worden misschien snel over het hoofd gezien vanwege hun middelmatige scores en reputatie, maar het kan wel degelijk een overweging zijn om juist op deze landen te focussen, omdat zij het verschil kunnen maken en flexibeler in positie zijn dan bijvoorbeeld de hekkensluiters.

Vooruitlopers

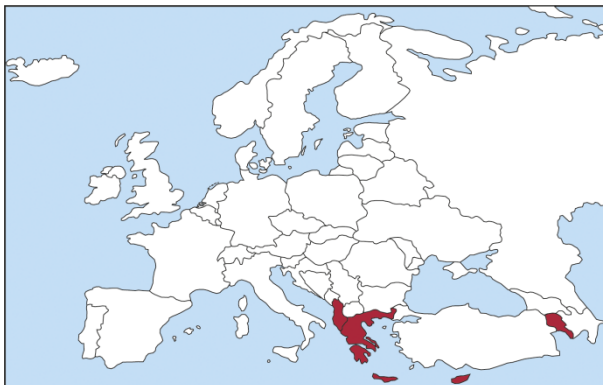
Internationale politiek

- ▼ In de internationale politieke arena zijn de vooruitlopers potentiële bondgenoten, ondanks de algeheel negatieve tot middelmatige stand van zaken.

Nationale beleidswijzigingen

- ▼ De LHB-beweging in de vooruitlopers kan in het bijzonder door Nederland gesteund worden met een focus op publiekscampagnes.
- ▼ Ervaringen met en kennis over staatsbeleid in Nederland kan uitgewisseld worden met vooruitloper landen.
- ▼ Nederland kan partnerprogramma's over LHB-expertiseontwikkeling entameren bij de emancipatieorganen van de vooruitlopers of steun bieden dergelijke organen te vormen.

Verrassende achterblijvers

Albanië,
Armenië,
Cyprus en
Griekenland

In het 'negatieve midden' vinden we een viertal landen, die we gezien de attitudes en positie van vrouwen in de middenmoot op LHB gebied zouden verwachten, maar die toch negatief scoren. Belangrijk hier om te beseffen is, dat in geen van deze landen LHB-evenementen of groepen verboden zijn geweest. Maar Cyprus en Griekenland kennen als enige twee landen wel een andere 'age of consent' voor paren van gelijk geslacht en feitelijk is beleid en wetgeving simpelweg afwezig. Armenië is op basis van de scores ook te plaatsen in de groep van de 'hekkensluiters in beweging', echter het is het enige land met de specifieke configuratie (midden attitudes, lage vrouwenemancipatie, lage LHB-score) en de achterliggende cijfers doen het land uitzonderlijk veel lijken op Albanië, meer dan op de 'hekkensluiters in beweging'.

De positieve krachten in deze landen zijn relatief zwak, vooral in Albanië en Armenië, waar de LHB-beweging zeer jong is (>2000). Pas in 1999 is in Armenië de laatste man veroordeeld voor het hebben van geslachtsgemeenschap met een andere man. Nederland kan deze beweging verder helpen opbouwen, zodat ze later ook voor verdere beleidsverandering kan strijden, zoals op het gebied van familiewetgeving. De bevolkingsattitudes jegens homoseksualiteit in deze landen zijn nog redelijk conservatief, maar zijn wel matig postmaterialistische scores. Op basis hiervan mogen we verwachten dat er nog wel fikse algemene oppositie zal zijn tegen vergaande emancipatie in de familiewetgeving. Tegelijkertijd kunnen we er vanuit gaan dat antidiscriminatie wetgeving en het opheffen van de discriminerende 'age of consent' wetten mogelijk moeten zijn.

Gezien de relatief positieve achtergrond, lijkt enige vooruitgang dus mogelijk, maar dat deze nog niet heeft plaatsgevonden indiceert dat er politieke oppositie bestaat. Zo regeert momenteel de Republikeinse Partij van Armenië dat land. Zij staan te boek als conservatief, waardoor vooruitgang niet door de regering zelf geïnitieerd zal worden. Daarbij zijn er ook conservatieve tegenkrachten zoals de Christelijk Orthodoxe kerken (die dominant zijn, in verschillende stromingen, in elk van de vier landen). Echter, de initiële verwachting is dat zij geen grote oppositie zullen voeren tegen antidiscriminatie-

wetten¹⁰. Zodra de focus verschuift naar verbetering van de familiewetgeving is echter wel sterke oppositie te verwachten. In dit licht is het belangrijk om het belang van policy frames te benoemen. Voor het teweegbrengen van verandering kan het cruciaal zijn dat Nederland (of andere actoren die de situatie in deze landen willen verbeteren) aansluit bij de taal die dominant is in een debat. Als een land een traditie van gelijkheid kent, dan kan een verbetering van LHB-beleid worden geframed in termen van gelijkheid. Als een land zichzelf vaak uitdrukt in termen van mensenrechten, dan kan een(zelfde) verbetering van LHB-beleid worden geframed in termen van mensenrechten. Juist bij landen waar de strijd plaatsvindt en er een bodem is voor meer antidiscriminatie kan een goede framing cruciaal zijn, aangezien er geen onvoorwaardelijke commitment voor LHB-emancipatie bestaat.

Voor een deel kan Nederland de EU route volgen: Cyprus en Griekenland zijn lid, en de aanvraag tot een status van kandidaat lidstaat van Albanië is positief beoordeeld door de Europese Commissie. Armenië is lid van de RvE en kan dus via het EHRM aangesproken worden (zie hierboven), maar het land behoort tot de LHB-achterblijvers die *niet* actief vrijheden schenden.

Verrassende achterblijvers

Internationale politiek

- ▼ Op internationaal niveau zullen verrassend achterblijvers potentiële medestanders zijn, maar vooral op het gebied van anti-discriminatie.

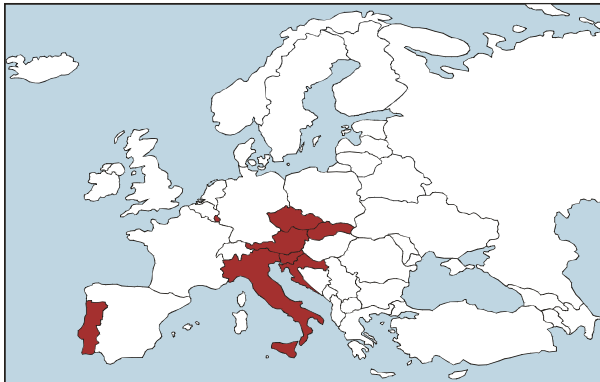
Nationale beleidswijzigingen

- ▼ Nederland kan zich via de EU inzetten om de discriminerende wetten op te heffen en antidiscriminatie wetten te krijgen in de verrassende achterblijvers (voor Armenië kan dit via de RvE).
- ▼ Nederland moet zich focussen op beleidswijzigingen die aansluiten bij dominante frames in de verrassende achterblijver landen.
- ▼ In verrassende achterblijvers kan Nederland zich met een blik op verdergaand emancipatiebeleid focussen op het steunen van de verdere opbouw van lokale LHB-bewegingen, mogelijk via partnerschappen met de Nederlandse LHB-

---

¹⁰ Hier kan het goed zijn om te beseffen dat veel dan niet alle religieuze groepen ook een geschiedenis hebben van achterstelling en discriminatie. Algemene discriminatiewetgeving die zowel gronden als religie en seksuele gerichtheid benoemt zal op meer begrip kunnen rekenen en is lastiger te bestrijden door religieuze groeperingen.

Meelopers

Italië,
Kroatië,
Luxemburg,
Oostenrijk,
Portugal,
Tsjechië,
Slovenië en
Slowakije

In het midden van de tabel vinden we een groep van acht landen die op alle vlakken tot de middenmoot behoren. Wat betreft LHB-beleid is er vooral ruimte tot verbetering op het gebied van familiewetgeving. In elk van deze landen ontbreekt het aan de mogelijkheid voor paren van gelijk geslacht om te trouwen (Portugal is de uitzondering hierop) en bestaat er geen regelgeving die ouderschap van paren van gelijkgeslacht mogelijk maakt (Slovenië is nu de uitzondering met de mogelijkheid tot tweede-ouderadoptie).

Het betreft hier dus beleid dat over het algemeen vrij controversieel is vanuit religieus/traditioneel oogpunt terwijl deze groep landen allemaal een dominant Katholieke bevolking heeft, met gemiddelde religiositeit en waar de staat zich coöperatief opstelt richting de Katholieke Kerk (Van der Wal & Verloo, 2012). Vanuit deze hoek kan dan ook sterke oppositie komen. Daarbij laten de ervaringen uit onder andere België, Nederland en Spanje zien dat het specifieke politieke krachtenveld in termen van wie regeert en hoe de LHB-beweging ingang heeft tot de overheid van groot belang zijn. Dat in Oostenrijk, Slovenië, Slowakije eigenlijk altijd een Katholieke partij in de regering zit, is dan ook weinig hoopgevend. De invoering van het 'homohuwelijk' in Slovenië is doorgevoerd tijdens een regeringsperiode van een centrumlinkse coalitie, maar de aanleiding was een uitspraak van het constitutioneel hof dat de mogelijkheid tot geregistreerd partnerschap in plaats van een burgerlijk huwelijk in tegenspraak was met de Sloveense Grondwet.

Al met al is er in deze landen een complexe politieke strijd te verwachten als er gestreefd wordt naar meer gelijke familiewetgeving, en zijn de uitkomsten op voorhand onzeker, omdat de LHB-stand van zaken grofweg 'overeenkomt' met middenpositie op het gebied van cultuur- en vrouwenemancipatie. Met die reden kan ook framing (zie hierboven) weer van groot belang zijn. De landen zijn daarnaast niet via de internationale organisaties aanspreekbaar, aangezien we volgens de heersende interpretatie niet met verdragschendingen te maken hebben.

Nederland kan deze landen in de eerste plaats zien als mogelijke bondgenoten op internationaal vlak. Dit zal per onderwerp bekeken moeten worden, maar door de landen als mogelijk 'LHB-bondgenoten' aan te spreken kan er mogelijk ook een 'aanzuigende werking' optreden. Wat echter nog meer van belang lijkt, is dat Nederland tot de landen behoort met de langste ervaring als het om vernieuwende LHB-familiewetgeving gaat, en

de debatten en misverstanden kent en kan ontzenuwen. Kortom, Nederland kan zich sterk richten op de velvet triangles in de betreffende landen door expertise te delen met emancipatieorganen als ook LHB-bewegingen in deze landen. Daarnaast zou Nederland de lokale bewegingen in brede algemene zin kunnen steunen. De bewegingen zouden daarbij veel invullingsvrijheid van steun moeten behouden, aangezien zij zelf al langer actief zijn en de specifieke politieke context goed kennen.

Meelopers

Internationale politiek

- ▼ Op internationaal niveau dient Nederland de meelopers als potentiële medestanders te behandelen, maar dient per specifiek onderwerp onderzocht te worden welke landen ook werkelijk bondgenoten zullen zijn.
- ▼ Alle landen in deze groep zijn EU-lid (Kroatië vanaf medio 2013), dus dit biedt veel mogelijkheden.

Nationale beleidswijzigingen

- ▼ Nederland kan expertise-uitwisseling tussen emancipatie-overheidsorganen van Nederland en de meelopers opzetten.
- ▼ Nederland kan de LHB-bewegingen in de meeloper-landen in algemene zin steunen en ze veel vrijheid geven om hun acties aan de politieke context aan te passen.

Algemeen & overkoepelend

Nederland wordt vaak gezien als koploper op LHB-gebied. Alhoewel Nederland nog steeds bij de voortrekkers hoort, is zij geen eenzame voorganger meer. Het is belangrijk dat landen optreden als gidslanen en de weg voorbereiden. Of beter zelfs, misschien is een 'gidsgroep' mogelijk, waarbij Nederland niet alleen staat, maar zich in een groep voortrekkers plaatst. Sommige andere landen zullen ook niet 'te ver' willen achterlopen. Nederland zou de volgende stap kunnen zetten en de rest van Europa stimuleren om mee te bewegen. Specifiek op het gebied van LHB-beleid en -wetgeving zijn er een paar specifieke elementen die naar voren komen als potentiële maatregelen die hier als suggestie worden meegegeven: seksuele gerichtheid opnemen in de grondwet; de familie-wetgeving verder emanciperen door ook te werken aan ouderschap voor mannenparen; indirecte discriminatie op te heffen in bijvoorbeeld het erfrecht; en het ontwikkelen van een LHB-effectrapportage tool, welke internationaal en nationaal kan worden ingezet. Kortom, Nederlands binnenlandsbeleid heeft niet alleen een binnenlandse functie maar ook een internationale impact.

5.3 Verbetering van de Transgender wet- en regelgeving

Zoals aan het begin van dit hoofdstuk reeds werd besproken, is de relatie tussen cultuur/attitudes en vrouwenemancipatie aan de ene kant en transgendervriendelijke wetgeving aan de andere kant relatief zwak. Tegelijkertijd zagen we in hoofdstuk 2 dat de samenhang tussen LHB- en T-wetgeving een sterkpatroon van 'noodzakelijkheid' vertoont: de aanwezigheid van LHB-beleid is in principe nodig voor T-beleid om zich te ontwikkelen. Dit is in figuur 2.3 al duidelijk te zien aan het feit dat de landen op de T-as gelijk of lager scoren dan dat ze doen op de LHB-as .

Op basis van deze redenering waarin LHB-beleid T-beleid voorafgaat, is er sowieso één cruciale beleidsaanbeveling te geven.

- ▼ Voor alle landen geldt: bevorder het LHB-beleid en de kennisontwikkeling op dat gebied, in het bijzonder ook in de bureaucratische emancipatieorganen om zo een voedingsbodem te creëren voor T-beleid.

In vergelijking met LHB-beleid moet Nederland zich vervolgens beseffen dat het zelf absoluut geen koploper is als het om T-wetgeving gaat. Een consequentie daarvan is dat kennisontwikkeling in andere landen minder voor de hand ligt. Aan de andere kant kan Nederland zich wel als doel stellen ook op T-beleid koploper te worden en zo hét LHBT-brede gidsland van Europa te worden.

- ▼ Nederland kan haar functie als LHBT-gidsland in het bijzonder versterken door juist op het gebied van transgenderwetgeving stappen voorwaarts te maken. Enkele mogelijkheden hiertoe zijn: het afschaffen van de sterilisatie-eis (dit is reeds politieke in behandeling); genderidentiteit expliciet opnemen in de grondwet en antidiscriminatiewetgeving; en geen genitale geslachtsverandering te eisen voor een juridische sekseverandering.

Internationaal gesproken is er een vijftal landen dat op minimaal één van de dimensies van T-beleid (antidiscriminatie en sekseverandering) koploper is en op de ander minimaal middenmoter. Deze vijf zijn bondgenoten voor progressieve internationale politiek.

- ▼ Voor internationaal progressief T-beleid zijn Duitsland, Hongarije, Oostenrijk, Spanje, en het Verenigd Koninkrijk – en eventueel Portugal – bondgenoten. Van veel andere landen zal het afhangen van het specifieke onderwerp.
- ▼ Duitsland, Hongarije, en het Verenigd Koninkrijk kunnen aangespoord of gevraagd worden om hun expertise te delen met andere landen en een voorbeeldfunctie te vervullen in hun regio.
- ▼ Van Letland, Litouwen, Macedonië, Moldavië, de Oekraïne, Polen, Rusland, Turkije en Wit-Rusland kan verwacht worden dat zij op internationaal gebied de meeste weerstand bieden tegen het opheffen van de discriminatie van transgendermensen. Deze landen kunnen wel via het EHRM en de EU (Letland, Litouwen, Polen) aangesproken worden op de discriminerende praktijken en mensenrechten schendingen.

Kijken we verder naar de figuur dan zien we nog een tweetal clusters dat gezien de LHB-beleidsvorming redelijk wat ruimte voor verbetering laat zien. Het eerste cluster bevat landen waar de publieke attitudes vrij positief zijn en LHB(T) emancipatie redelijk in de politieke cultuur is geaccepteerd.

- ▼ De landen waarmee Nederland gezamenlijk kennis kan ontwikkelen en het T-beleid in Europa opstuwten zijn: België, Denemarken, Finland, Noorwegen, Portugal, Spanje, het Verenigd Koninkrijk (dat al behoorlijk voorop loopt), IJsland en Zweden.

De tweede groep bevat landen die op LHB-beleid een meer ambigue positie innemen, waardoor het moeilijker te zeggen is of ze toegewijd zijn aan beleidsverandering. Daar zal de politieke strijd naar verwachting zwaarder zijn. Wat deze landen delen is echter dat ze op antidiscriminatie vlak niet minimaal score, ofwel geen directe vrijheden schenden en groepen onderdrukken. Dit geldt zowel voor LHB'ers als transgender mensen. Echter op het gebied van de mogelijkheden en belemmeringen bij sekseverandering scoren deze landen allemaal laag (net als Nederland). Door aan te sluiten bij de dominante frames in deze landen zou wellicht een weg gevonden kunnen worden om sekseverandering meer mogelijk te maken door duidelijke procedures te creëren en mensonterende eisen (sterilisatie bijvoorbeeld) af te schaffen. Dit kan Nederland bewerkstelligen door zich bijvoorbeeld in te zetten voor internationale afspraken en afstemming op dit gebied, al dan niet in EU verband, of richtlijnen op te stellen in lijn met de Yogyakarta beginselen (bv. art. 6D).

- ▼ Nederland kan zich met Frankrijk, Ierland, Kroatië, Luxemburg, Slovenië, Tsjechië en Zwitserland en eerder genoemde bondgenoten en opstuwters inzetten voor afstemming en bevordering van de mogelijkheid tot sekseverandering in de EU.
- ▼ Nederland kan samenwerking zoeken met Frankrijk, Ierland, Kroatië, Luxemburg, Slovenië, Tsjechië en Zwitserland aangezien deze landen ongeveer even ver zijn op het gebied van transgenderbeleid, maar een wat minder receptieve voedingsbodem hebben. Samenwerking of twinningprojecten tussen landen uit deze groep en de opstuwters kan helpen om in de hier genoemde landen transemancipatie een boost te geven.

6 Conclusies en aanbevelingen

In dit onderzoek hebben we gekeken naar de samenhang tussen culturele houdingen, de gelijkheid tussen mannen en vrouwen en de mate van emancipatie van LHBT'ers in landen die lid zijn van de Europese Unie en/of de Raad van Europa. De mate van emancipatie van LHBT'ers is gemeten aan de hand van bestaande wet- en regelgeving over deze groepen in Europa.

6.1 Samenvatting resultaten beleid, culturele aspecten en gendergelijkheid

De hoofdvraag van het onderzoek luidt: *Wat is de relatie tussen culturele houdingen ten opzichte van gender en seksualiteit (waaronder de masculiniteitsindex), gendergelijkheid en de emancipatie van LHBT'ers in Europa, met de focus op LHBT-beleid?*

Uit het onderzoek maken we op dat er zeker een relatie lijkt te bestaan tussen de cultuur van een land enerzijds en mogelijkheden tot emancipatiebeleid anderzijds. Ook zien we een verband tussen gender emancipatiebeleid en de ontwikkeling van beleid tot LHB-emancipatie en (daarna) beleid tot de emancipatie van Transgenders. Op basis hiervan is te rechtvaardigen dat gender emancipatiebeleid en LHBT emancipatiebeleid (internationaal) gekoppeld worden, met dien verstande dat ruimte voor T-beleid lijkt te ontstaan/groeien ná de ontwikkeling van LHB-beleid. Hieronder worden de ontwikkelingen op LHB- en T-beleid en wetgeving, de culturele houdingen ten opzichte van emancipatie, en gender-beleid beschreven.

Beleid en juridische positie LHB en T

LHB

De koplopers op het gebied van LHB-beleid onderscheiden zich van andere landen doordat de familiewetgeving redelijk vergaande gelijkheid mogelijk maakt. Er is sprake van huwelijksgelijkheid of de mogelijkheid tot geregistreerd partnerschap én gezamenlijke adoptie. Deze landen zijn: België, Denemarken, Nederland, Noorwegen, Spanje, Verenigd Koninkrijk, IJsland en Zweden.

De groep middenmotors beslaat grofweg heel centraal Europa, inclusief de band richting de Zwarte Zee en enkele landen aan de rand van de EU15: Andorra, Bulgarije, Duitsland, Estland, Finland, Frankrijk, Hongarije, Ierland, Italië, Kroatië, Luxemburg, Malta, Oostenrijk, Portugal, Roemenië, Slovenië, Slowakije, Tsjechië en Zwitserland. Binnen deze groep bestaan nog veel verschillen.

De achterblijvers zijn in twee groepen opgedeeld. Landen waar de vrijheid van vereniging actief geschonden worden, publieke evenementen verboden zijn en/of er expliciete onge-

lijke wetgeving bestaat zijn: Cyprus, Griekenland, Letland, Litouwen, FYR Macedonië, Moldavië, Oekraïne, Polen, Rusland, Servië, Turkije en Wit-Rusland (officieel geen lid EU of Raad van Europa). De landen waar er simpelweg 'niets' lijkt te gebeuren en er ook geen grote bijeenkomsten of evenementen zijn, zijn: Albanië, Armenië, Azerbeidzjan, Bosnië-Herzegovina, Georgië, Liechtenstein, Montenegro, Monaco, San Marino, Kosovo en Vaticaanstad (laatste twee officieel geen lid EU of Raad van Europa).

T

Omdat de wetgeving en het beleid voor transgenders minder vergevorderd is dan voor LHB'ers en zij ook met andere wetgeving te maken hebben, is deze groep in de rapportage apart behandeld. Het feit dat T-emancipatie pas recent op de politieke agenda is gekomen kan ook verklaren waarom het minder goed mogelijk is landen te clusteren naar koplopers en achterblijvers. Landen die het verst zijn, zijn: Duitsland, Hongarije, Verenigd Koninkrijk, Oostenrijk, Portugal en Spanje. Landen die duidelijk achterblijven zijn: Letland, Litouwen, FYR Macedonië, Moldavië, Oekraïne, Turkije en Wit-Rusland.

Van LHB- naar T-beleid

Voor bijna alle landen geldt dat er nooit meer T-emancipatie en –antidiscriminatiebeleid dan LHB-emancipatie en -antidiscriminatiebeleid is. Dit impliceert dat er steeds eerst LHB-beleid ontstaat, waarna T-beleid kan opkomen. De aanwezigheid van LHB-emancipatie lijkt een noodzakelijke voedingsbodem voor T-emancipatie.

Cultuur, vrouwenemancipatie en LHBT-emancipatie

- Onze analyse toont aan dat er geen relatie is tussen de Masculiniteitsindex en LHB- en T-beleid. Dit wordt onderstreept door de resultaten van het SCP met betrekking tot de houding ten opzichte van homoseksualiteit.
- Postmaterialistische cultuurwaarden zijn een betere voorspeller voor de mogelijkheden voor LHB- en T-emancipatie. Naarmate de inwoners van een land meer postmaterialistische waarden aanhangen, is er meer LHB-beleid in dat land.
- Ook de attitudes ten opzichte van homoseksuelen hebben samenhang met LHB-beleid. Des te positiever men in een land staat tegenover homoseksualiteit des te meer LHB-beleid dat land heeft.
- Meer vrouwenemancipatie (GII, economische participatie GGI en politieke empowerment GGI) in een land wijst over het algemeen op verdergaand beleid voor LHB'ers in dat land. De samenhang met LHB-beleid is het sterkst voor de GII-index en het zwakst voor de economische participatie index van de GGI, maar alle samenhangen zijn significant. Vooral de Scandinavische en Noord-Europese landen en Spanje lopen wat betreft gendergelijkheid en LHB-beleid voorop.
- De samenhang tussen vrouwenemancipatie en T-beleid is minder eenduidig. De koplopers wat betreft T-beleid zijn niet altijd koplopers in vrouwenemancipatie. Achterblijver op beide terreinen is Turkije.
- De EIGE-index kijkt naar de middelen en bevoegdheden van gendergelijkheidsorganen binnen de overheid van een land. Er is data van 25 landen. Omdat de resultaten

onzeker zijn beschouwen we de EIGE data vooral als een factor bij de duiding van de rangorde.

6.2 Samenvatting rangorde landen en aanbevelingen

In onderstaande tabel zijn de rangorde van landen en de bijbehorende aanbevelingen samengevat. De groepen landen die achterblijven staan bovenaan en landen die het meest vooroplopen onderaan.

Nederland kan samenwerken met de andere 'voortrekkers' en met de 'high potentials', afhankelijk van de politieke ideologie van de machthebbers, om de emancipatie van de LHB'ers in Europa te verbeteren. Ook de 'meelopers' zijn potentiële medestanders, maar dit zal vooral afhangen van het specifieke onderwerp. Zij lopen vooral achter op familie-wetgeving.

Het verbeteren heeft, op korte termijn, de minste kans van slagen onder de 'hekkensluiters' en de 'hekkensluiters in beweging'. Dit zijn tegenstanders van LHB-emancipatie. Door het steunen van lokale LHB-bewegingen, ondersteuning in de gang naar het EHRM, het laten houden aan EU-verdragen (voor huidige lidstaten/leden en kandidaat lidstaten/leden) is er wellicht op langere termijn meer ruimte in deze landen voor gelijke rechten voor LHB'ers.

Meer potentie voor vooruitgang is er onder de 'vooruitlopers'. De politieke machthebbers in deze landen lijken in hun houding tegenover LHB'ers verder te zijn dan het volk. Om de houding van de bevolking te beïnvloeden kan Nederland de lokale LHB-beweging steunen in haar publiekscampagnes. Ook het delen van ervaringen op het politieke en ambtelijke niveau en in de tweede plaats in de emancipatieorganen van deze landen is van belang voor vooruitgang. Ook onder de 'verrassende achterblijvers' is er ruimte voor verbetering. In deze landen zijn er tegenkrachten zoals conservatieve politici en de orthodoxe kerk, maar deze oppositie zal zich meer richten op wijzigingen in de familiewetgeving dan in de antidiscriminatiewetgeving.

Nederland kan zelf ook de volgende stap zetten in het LHB-beleid (bijvoorbeeld door seksuele gerichtheid op te nemen in de grondwet) en dit kan een stimulans zijn voor andere landen om ook mee te bewegen.

Zoals eerder aangegeven gaat LHB-beleid vooraf aan T-beleid. Door het bevorderen van het LHB-beleid in bovengenoemde landen wordt ook een voedingsbodem gecreëerd voor T-beleid. Nederland is zelf geen koploper in T-beleid en daarom ligt kennisontwikkeling in andere landen door Nederland minder voor de hand. Wel kan Nederland zelf stappen voorwaarts maken op het gebied van transgenderwetgeving en met bondgenoten optrekken om de situatie in andere Europese landen te verbeteren.

Groep	Internationale politiek	Nationale beleidswijzigingen
<i>Hekkenluiters</i> Azerbeidzjan , Georgië, Hongarije, Roemenie, Rusland, Servië, Turkije en Oekraïne	<ul style="list-style-type: none"> - Op internationaal niveau zullen 'hekkensluiters' tegenstanders zijn. - Maar twee van de acht landen EU-lid. 	<ul style="list-style-type: none"> - Nederland kan de lokale LHB-bewegingen steunen door uitwisseling met de Nederlandse beweging te faciliteren - Nederland kan (eventueel via de Nederlandse LHB-beweging) wiens mensenrechten geschonden worden in de hekkensluiters ondersteunen in de gang naar het EHRM - Nederland zet zich binnen de intergouvernementele EU-organen in om schendingen van EU verdragen door EU-hekkensluiters op te heffen, beleid te implementeren en zo niet is bereid sancties in te stellen - Nederland eist een goede rapportage over de jure en de facto positie in de kandidaat-EU-hekkensluiters en houdt deze landen aan de EU-eisen
<i>Hekkenluiters in beweging</i> Letland, Litouwen, Macedonië, Moldavië en Polen	<ul style="list-style-type: none"> - Op internationaal niveau zullen 'hekkensluiters in beweging' tegenstanders zijn. - Drie van de vijf landen zijn EU-lid. 	<ul style="list-style-type: none"> - In hekkensluiters in beweging kan het steunen van de lokale LHB-bewegingen relatief effectief zijn gezien de gaande politieke strijd en maatschappelijke beweging - Nederland kan zich binnen de intergouvernementele EU-organen inzetten om schendingen van EU verdragen door hekkensluiters in beweging (excl. Armenië) op te heffen en emancipatiebeleid te implementeren, om zo sancties af te wenden of lidmaatschap mogelijk te maken
<i>Verrassende achterblijvers</i> Albanië, Armenië, Cyprus en Griekenland	<ul style="list-style-type: none"> - Op internationaal niveau zullen 'verrassende achterblijvers' potentiële medestanders zijn, maar vooral op het gebied van antidiscriminatie. - Twee van de vier landen zijn EU-lid. 	<ul style="list-style-type: none"> - Nederland kan zich via de EU inzetten om de discriminerende wetten op te heffen en antidiscriminatie wetten te krijgen in de verrassende achterblijvers (voor Armenië kan dit via de RvE) - Nederland en Europa kunnen zich focussen op beleidswijzigingen die aansluiten bij dominante frames in de verrassende achterblijver landen - In verrassende achterblijvers kan Nederland zich met een blik op verdergaand emancipatiebeleid focussen op het steunen van de verdere opbouw van lokale LHB-bewegingen, mogelijk via partnerschappen met de Nederlandse LHB-beweging
<i>Vooruitlopers</i> Bulgarije, Estland en Malta	<ul style="list-style-type: none"> - In de internationale politieke arena zijn de 'vooruitlopers' potentiële medestanders, ondanks de algeheel negatieve tot middelmatige stand van zaken. - Alle drie de landen zijn EU-lid 	<ul style="list-style-type: none"> - De LHB-beweging in de vooruitlopers kan Nederland in het bijzonder steunen gefocust op publiekscampagnes - Ervaringen met en kennis over staand beleid in Nederland kan uitgewisseld worden met vooruitloper landen - Nederland kan partnerprogramma's over LHB-expertiseontwikkeling entameren bij de emancipatieorganen van de vooruitlopers of steun bieden dergelijke organen te vormen
<i>Meelopers</i> Italië, Kroatië, Luxemburg, Oostenrijk, Portugal, Tsjechië, Slovenië en Slowakije	<ul style="list-style-type: none"> - Op internationaal niveau dient Nederland de 'meelopers' als potentiële medestanders te behandelen, maar dient per specifiek onderwerp onderzocht te worden welke landen ook werkelijk bondgenoten zullen zijn 	<ul style="list-style-type: none"> - Nederland kan expertise uitwisselen tussen emancipatie-overheidsorganen van Nederland en de meelopers opzetten - Nederland kan de LHB-bewegingen in de meeloper landen in algemene zin steunen en ze veel vrijheid geven om hun acties aan de politieke context aan te passen.
<i>High-potentials</i> Duitsland, Finland, Frankrijk, Ierland en Zwitserland	<ul style="list-style-type: none"> - Nederland kan 'high-potentials' betrekken bij nieuwe initiatieven in de EU en de VN mits de politieke machthebbers een progressieve ideologie uitdragen 	<ul style="list-style-type: none"> - Met high-potentials kan Nederland positieve ervaringen delen - Stimuleer uitwisseling tussen de LHB-beweging in high-potentials en Nederland
<i>Voortrekkers</i> België, Denemarken, Nederland, Noorwegen, Spanje, Verenigd Koninkrijk, IJsland en Zweden	<ul style="list-style-type: none"> - Nederland kan samen met de andere 'voortrekkers' in de EU en de VN nieuwe initiatieven nemen 	<ul style="list-style-type: none"> - Innovatief beleid en –wetgeving uit Nederland heeft de meeste verspreidingskans onder voortrekkers

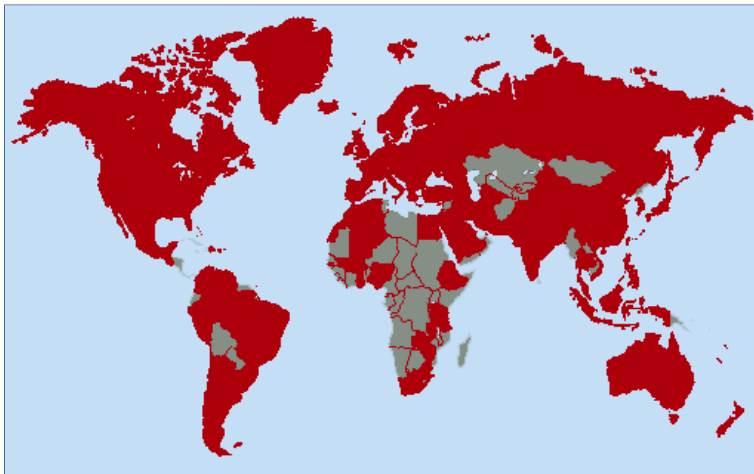
6.3 Mogelijkheden om onderzoek ook in andere regio's uit te voeren

Tot slot besteden we aandacht aan de vraag in hoeverre het onderzoek ook in andere regio's uit te voeren is. Daarvoor is het van belang dat de diverse indexen die wij hanteleren in de rangorde ook gegevens bevatten over landen in andere regio's.

Attitudes

De ranking wat betreft attitudes is gebaseerd op de score op een vraag uit de ESS en op vragen uit de EVS. De gegevens uit de ESS zijn niet beschikbaar voor landen buiten de Europese Unie. De gegevens uit de EVS komen feitelijk uit de World Value Survey. Deze survey bestaat sinds 1981 en sindsdien hebben steeds meer landen deelgenomen. In figuur 6.1 is weergegeven welke landen deelnemen of hebben deelgenomen. Er ontbreken vooral gegevens uit landen in Afrika en Zuidwest Azië. Ook over enkele landen in Midden- en Zuid-Amerika zijn geen gegevens beschikbaar.

Figuur 6.1 – Landen die deelnemen aan de WVS

Gender

De gender-ranking is gebaseerd op de totaalscore van de GII-index en op twee themascores van de GGI. Beide indexen bevatten gegevens van veel landen. Hieronder zijn ze geordend naar regio. De GII bevat meer gegevens van landen uit Azië en Afrika.

Regio	GII	GGI
Asia Pasific	Nieuw-Zeeland, Filippijnen, Australië, Sri Lanka, Mongolië, Singapore, Thailand, Vietnam, China, Bangladesh, Malediven, Indonesië, Maleisië, Japan, Cambodja, India, Korea, Nepal, Iran, Pakistan, Kazakstan, Tadjikistan, Kirgizistan, Myanmar, Bhutan, Laos, Papua Nieuw Guinea, Afghanistan	Nieuw-Zeeland, Filippijnen, Australië, Sri Lanka, Mongolië, Singapore, Thailand, Vietnam, Timor-Leste, China, Brunei, Bangladesh, Malediven, Indonesië, Maleisië, Japan, Cambodja, India, Korea, Fiji, Nepal, Iran, Pakistan
Latijns Amerika en de Caraïben	Nicaragua, Cuba, Barbados, Costa Rica, Bolivia, Argentinië, Ecuador, Bahamas, Panama, Guyana, Trinidad en Tobago, Venezuela, Jamaica, Brazilië, Colombia, Honduras, Uruguay, Peru, Paraguay, Mexico, Chili, Dominicaanse Republiek, El Salvador, Belize, Guatemala, Haïti,	Nicaragua, Cuba, Barbados, Costa Rica, Bolivia, Argentinië, Ecuador, Bahamas, Panama, Guyana, Trinidad en Tobago, Venezuela, Jamaica, Brazilië, Colombia, Honduras, Uruguay, Peru, Paraguay, Mexico, Chili, Dominicaanse Republiek, El Salvador, Belize, Suriname, Guatemala
Midden Oosten en Noord Afrika	Israel, Verenigde Arabische Emiraten, Koeweit, Bachrein, Qatar, Mauritanië, Algerije, Jordanië, Libanon, Oman, Marokko, Saoedi Arabie, Syrië, Jemen, Tunesië, Libië, Irak,	Israel, Verenigde Arabische Emiraten, Koeweit, Bachrein, Qatar, Mauritanië, Algerije, Jordanië, Libanon, Oman, Egypte, Marokko, Saoedi Arabie, Syrië, Jemen
Noord-Amerika	Canada, Verenigde Staten	Canada, Verenigde Staten
Afrika (onder de Sahara)	Lesotho, Zuid-Afrika, Mozambique, Burundi, Uganda, Malawi, Namibië, Tanzania, Ghana, Kenia, Botswana, Senegal, Gambia, Mauritius, Burkina Faso, Kameroen, Zambia, Benin, Mali, Ivoorkust, Tsjaad, Rwanda, Gabon, Swaziland, Zimbabwe, Togo, Sudan, Congo, Sierra Leone, Centraal Afrikaanse Republiek, Liberia, Niger	Lesotho, Zuid-Afrika, Mozambique, Burundi, Uganda, Kaapverdië, Malawi, Namibië, Tanzania, Madagaskar, Ghana, Kenia, Botswana, Senegal, Gambia, Mauritius, Burkina Faso, Nigeria, Kameroen, Zambia, Benin, Ethiopië, Mali, Ivoorkust, Tsjaad

LHB-beleid

De data over het LHB-beleid is afkomstig van de Rainbow Europe Map van ILGA-Europe. ILGA-Europe is onderdeel van het internationaal netwerk ILGA dat strijdt voor gelijke rechten voor LHBT'ers. Naast Europa doen zij dat ook in Afrika, Azië, Latijns-Amerika en de Caraïben, Noord-Amerika en Oceanië. De Rainbow Map is niet beschikbaar voor de andere regio's. Via de site is het wel mogelijk om informatie per land op te vragen waarmee een index te construeren valt. Momenteel verzorgt ILGA deze datavergaring overigens geheel zelfstandig en ongesteund. Om te zorgen dat de data up-to-date blijven kan Nederland deze belangrijke infrastructuur op structurele basis steunen.

In onderstaande box worden LHB-onderwerpen genoemd waar de ILGA over rapporteert. Problematisch bij het construeren van een index is dat voor diverse onderwerpen informatie over een flink aantal landen ontbreekt. De informatie over 'second parent adoption' bijvoorbeeld, ontbreekt grotendeels in Afrika, Azië en Latijns Amerika.

Relevante onderwerpen voor LHB'ers uit de ILGA zijn wellicht:

- Age of consent laws;
- Female to female relationships;
- Hate crimes based on sexual orientation considered an aggravating circumstance;
- Incitement to hatred based on sexual orientation prohibited;
- Laws banning discrimination on the basis of sexual orientation in social services;
- Laws prohibiting discrimination on grounds of sexual orientation (in employment);
- Male to male relationship;
- Marriage and substitute to marriage;
- Punishments for female to female relationships;
- Punishments for male to male relationships;
- Second parent adoption'.

Ter overweging geven wij nog het volgende mee. Bovengenoemde data zijn redelijk betrouwbaar voor Europa voor de onderzochte dimensies. Andere dimensies ontbreken echter nog (bv. LHB-educatie in het onderwijs) en voor andere werelddelen is de data nog nauwelijks aanwezig. Nederland kan stimuleringssteun geven om dergelijke informatie beschikbaar te krijgen voor andere werelddelen (zoals Latijns-Amerika, een continent dat op het gebied van LHB- en T-beleid sterk in beweging is) en andere juridische dimensies.

Concluderend

Om de analyse in deze rapportage te kunnen reproduceren in andere regio's is informatie over attitudes, gendergelijkheid en LHB-beleid nodig over landen in de andere regio's. Wat betreft de eerste twee onderwerpen is informatie uit de ESS ('homoseksuele mannen en lesbiennes zouden vrij moeten zijn om hun eigen leven te leiden zoals zij dat zelf willen') niet beschikbaar voor andere regio's. Bovendien ontbreken er vooral gegevens van Afrikaanse landen in de data van de WVS.

Problematischer is het verkrijgen van informatie over LHB-beleid. Hoewel er informatie via ILGA beschikbaar is, zijn er enkele problemen:

- De informatie komt niet geheel overeen met de informatie in de Rainbow Europe Map zoals gebruikt in deze rapportage.
- Het ontsluiten van de informatie en het construeren van een index zal tijdsintensief zijn.
- Over diverse onderwerpen ontbreekt de informatie in een flink aantal landen.

Literatuurlijst

- Alkailani, M., Azzam, I.A., & Athamneh, A.B. (2012). *Replicating Hofstede in Jordan: Ungeneralized, Reevaluating the Jordanian culture*. International Business Research. Vol 5, No 4.
- Bardhan, K. & Klasen, S. (1999). *UNDP's Gender-Related Indices: A Critical Review*. World Development, 27:6, pp 985-1010.
- Baskerville, R.F. (2003). *Hofstede never studied culture*. Accounting, Organizations and Society 28 pp 1-14.
- Caiazza, A. (2002). *Does Women's Representation in Elected Office lead to Women-Friendly Policy?* Research-in-Brief, Institute for Women's Policy Research, IWPR Publication #I910.
- Delorenzo, G.J., Kohun, F.G., Burčik, V., Belanová, A., & Skovira, R.J. (2009). *A data driven conceptual analysis of globalization – cultural affects and Hofstedian organizational frames: the Slovak Republic example*. Issues in Informing Science and Information Technology (Vol 6).
- Fernández, S.A. (2012). Fighting against the Moral Agenda of Zapatero's Socialist Government (2004-2011): The Spanish Catholic Church as a Political Contender. *Politics and Religion* 5(3): pp 671-94.
- Franken, M. (2007). *Politics and research – two parts of a velvet triangle?* Rome 25-26 october 2007: Presentation at the international conference equal opportunities and human rights.
- Helfer, L.R. & E. Voeten (2012). *International Courts as Agents of Legal Change: Evidence from LGBT Rights in Europe*. October 2012. Working paper: <http://ssrn.com/abstract=1850526>.
- Hofstede, G. (1984). *Cultural Dimensions In Management And Planning*. Asia Pacific Journal of Management January 1984: pp 81-99.
- Hofstede, G. (1994). *Allemaal andersdenkenden. Omgaan met cultuurverschillen*. Amsterdam, Uitgeverij Contact.
- Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences. Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations*. Sage Publishers, Thousand Oaks.
- Holzhaecker, R. (2012). *National and transnational strategies of LGBT civil society organizations in different political environments: Modes of interaction in Western and Eastern Europe for equality*. Comparative European Politics 10(1): pp 23-47.
- Htun, M. & L. Weldon (2010). *When Do Governments Promote Women's Rights? A Framework for the Comparative Analysis of Sex Equality Policy*. Perspectives on Politics 8(1): pp207-16.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and postmodernization. Cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton University Press.
- Inglehart, R. & Baker, W.E. (2000). *Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values*. American Sociological Review, Vol 65, pp 19-51.

- Keuzenkamp, S. (september 2011). *Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland 2011. Internationale vergelijking, ontwikkelingen en actuele situatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Klasen, S. (2006). *UNDP's Gender-related Measures: Some Conceptual Problems and Possible Solutions*. *Journal of Human Development*, 7: 2, pp 243-274.
- Kolman, L., Noorderhaven., N., Hofstede, G., & Dienes, E. (2003). *Cross-cultural differences in Central Europe*. *Journal of Managerial Psychology*, Vol 18 (No 1), pp 76-88.
- Kuyper, L., Iedema, J. & Keuzenkamp, S. (2013). *Frontrunners with attitudes. Exploring and explaining European differences in attitudes towards homosexuality*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Lax, J.R. & J.H. Phillips (2009). *Gay Rights in the States: Public Opinion and Policy Responsiveness*. *American Political Science Review* 103(3): pp 367-86.
- Mazur, A. (2009). *Comparative gender and policy projects in Europe: Current trends in theory, method and research*. *Comparative European Politics* 7(1): pp 12-36.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2013). *Hoofdlijnenbrief emancipatiebeleid 2013-2016*. Kamerbrief.
- Mooij, M. de., & Hofstede, G. (2002). *Convergence and divergence in consumer behavior: implications for international retailing*. *Journal of Retailing* 78: pp 61-69.
- Ng, S.I., Lee, J.A., & Soutar, G.N. (2007). *Are Hofstede's and Schwartz's value frameworks congruent?* *International Marketing Review* (Vol. 24, No. 2).
- Smith, M. (2010). *Gender Politics and the Same-Sex Marriage Debate in the United States*. *Social Politics* 17(1): pp 1-28.
- Stohl, C. (2001). *Globalizing Organizational Communication*. In: Jablin, F.M. & Putnam, L.L. *The New Handbook of Organizational Communication. Advances in Theory, Research, and Methods*. Sage Publications, London.
- Taras, V. & Steel, P. (2009). *Beyond Hofstede: Challenging the ten commandments of cross-cultural research*. In: Nakata, C (Ed). *Beyond Hofstede: culture frameworks for global marketing and management*.
- Taylor, J.K., D.C. Lewis, M.L. Jacobsmeier & B. DiSarro (2012). *Content and Complexity in Policy Reinvention and Diffusion: Gay and Transgender-Inclusive Laws against Discrimination*. *State Politics & Policy Quarterly* 12(1): pp 75-98.
- Van der Wal, F. & Verloo, M. (2012). *Religion, church, intimate citizenship and gender equality. An analysis of differences in gender equality policies in European Catholic countries*. IMR Working papers POL12-02.
- Walby, S. (2009). *Globalization & Inequalities. Complexity and Contested Modernities*. Sage Los Angeles: Sage.

Websites:

<http://hdr.undp.org/en/statistics/gii/>, geraadpleegd op 14-01-2013.

http://www.ilga-europe.org/home/news/for_media/media_releases/rainbow_europe_map_index_2011_legal_situation_of_lesbian_gay_bisexual_trans_people_in_europe, geraadpleegd op 11-12-2012.

Bijlagen

Bijlage 1 – LHB en T wetgeving

Overzicht B1.1 – LHB wetgeving

	Totaal- index 0-15	Totaal- index -4-11	Antidiscriminatie wetgeving verwijst naar seksuele oriëntatie			Erkenning partnerschap van koppels van gelijk geslacht				Ouderschapsrechten voor paren van gelijk geslacht			Vrijheid van samenkomst/ Pride evenementen				Haat/ bele- digings- wet verwijst naar seksuele oriëntatie	Hogere age of consent voor daden met iemand van gelijk geslacht
			Grond- wet	Goede- ren & diensten	Arbeid	huwe- lijksge- lijkheid	geregi- streerd partner- schap	Erkend samen- wonen	Geen wettelijke erken- ning	Gedeel- de adoptie	Tweede ouder adoptie	Fertili- teitsbe- hande- ling	Vond plaats met autori- satie	nooit plaats- gevon- den/ aange- vraagd	LGBT evene- menten verboden laatste 10 jaar	Schen- ding van recht op vereni- ging laatste 10 jaar		
Albanië	5	1		X	X				X					X				
Andorra	9	5		X	X			x						X			X	
Armenië	3	-1							X					X				
Azerbeidzjan	3	-1							X					X				
België	14	10		X	X	X	x	x		X	X	x	X				x	
Bosnië en Herzegovina	5	1		X	X									X				
Bulgarije	6	2		X	X									X				
Cyprus	3	-1												X				x
Denemarken	13	9		X	X		x	x		X	X	x	X				x	
Duitsland	10	6		X	X		x	x					X					
Estland	6	2							X				X					x
Finland	11	7		X	X				X				X	x				
Frankrijk	10	6		X	X		x	x					X					x
Georgië	4	0											X		x			
Griekenland	6	2		X	X								X					X
Hongarije	9	5		X	X		x	x					X					
Ierland	10	6		X	X		x	X					X					X
IJsland	14	10		X	X	x				X	X	x	X					x
Italië	5	1		X	X								X					
Kosovo	6	2	x	X	X								X		x			
Kroatië	9	5		X	X				x				X					x
Letland	4	0											X		X			
Liechtenstein	3	-1											X					
Litouwen	6	2		X	X								X		X			x
Luxemburg	9	5		X	X		x						X					
Macedonië	3	-1											X		x			
Malta	5	1											X					

	Totaal- index 0-15	Totaal- index -4-11	Antidiscriminatie wetgeving verwijst naar seksuele oriëntatie			Erkenning partnerschap van koppels van gelijk geslacht				Ouderschapsrechten voor paren van gelijk geslacht			Vrijheid van samenkomst/ Pride evenementen				Haat/ bele- digings- wet	Hogere age of consent voor daden met iemand van gelijk geslacht
			Grond- wet	Goede- ren & diensten	Arbeid	huwe- lijksge- lijkheid	geregi- streerd partner- schap	Erkend samen- wonen	Geen wettelijke erken- ning	Gedeel- de adoptie	Tweede ouder adoptie	Fertili- teitsbe- hande- ling	Vond plaats met autori- satie	nooit plaats- gevon- den/ aange- vraagd	LGBT evene- menten verboden laatste 10 jaar	Schen- ding van recht op vereni- ging laatste 10 jaar		
Moldavië	2	-2							X						x			
Monaco	3	-1							X					X				
Montenegro	5	1		X	X				X					x				
Nederland	14	10		X	X	X	X	x		X	X	x	X				X	
Noorwegen	14	10		X	X	x		X		X	X	x	X				X	
Oekraïne	1	-3							X									
Oostenrijk	8	4			X			x					X			x		
Polen	4	0			X				X				X					
Portugal	12	8	x	X	X	x		X					X				X	
Roemenië	7	3		X	X				X				X				x	
Rusland	1	-3							X						X	x		
San Marino	3	-1							X					x				
Servië	5	1		X	X				X				X		x			
Slovenië	10	6		X	X			x					X					
Slowakije	6	2		X	X				X				X					
Spanje	14	10		X	X	x				X	X	x	X				x	
Tsjechië	8	4			X			x					X					
Turkije	3	-1							X				x			x		
Vaticaanstad	3	-1			X				X					x				
Verenigd Koninkrijk	13	9		X	X			x		X	X	x	X				x	
Wit Rusland	2	-2							X						x			
Zweden	15	11	x	X	X	x	x	x		X	X	x	X				x	
Zwitserland	9	5		x	X			x					X					

Source: ILGA Rainbow Europe Country Index, May 2011 (vertaling uit Engels, ns)

Overzicht B1.1 – T wetgeving

	Totaalindex 0-15	Totaalindex -3 - 7	Antidiscriminatie wetgeving verwijst naar genderidentiteit		Juridische erkenning van transmensen					Vrijheid van samenkomst/Pride evenementen				Haat/beledi- gingswet verwijst naar genderiden- titeit
			Grondwet	Goederen, diensten & Arbeid	Juridi- sche/admini- stratieve procedures bestaan	Zonder verplichte genitale chirurgie	Verplichte scheiding	Verplichte sterilisatie	Juridi- sche/admini- stratieve procedures gendeer- kenning afwezig	Vond plaatsmet autorisatie	nooit plaatsgevon- den/aangevr- aagd	LGBT evenemen- ten verbo- den laatste 10 jaar	Schending van recht- op vereni- ging laatste 10 jaar	
Albanië	4	1							X		X			
Andorra	2	-1							X		X			
Armenië	2	-1							X		X			
Azerbeidzjan	2	-1							x		x			
België	4	1			X					X				
Bosnië en Herzegovina	3	0			X					X		x		
Bulgarije	4	1			X					X				
Cyprus	2	-1			X			x		X				
Denemarken	4	1			X					X				
Duitsland	8	5	x		X	x					X			
Estland	4	1			X					X				
Finland	4	1			X					X				
Frankrijk	3	0			X			x		X				
Georgië	2	-1			X			x		X		x		
Griekenland	5	1			X					X				
Hongarije	7	4	x		X	x		x			X			
Ierland	3	0							x		X			
IJsland	3	0			X			x		X				
Italië	3	0			X			x		X				
Kosovo	2	-1								x		x		
Kroatië	5	2			X			x		X				
Letland	3	0			X					X			X	
Liechtenstein	2	-1								X		x		
Litouwen	2	-1								X			X	
Luxemburg	3	0								X				

	Totaalindex	Totaalindex	Antidiscriminatie wetgeving verwijst naar genderidentiteit	Juridische erkenning van transmensen					Vrijheid van samenkomst/Pride evenementen				Haat/beledi- gingswet verwijst naar genderiden- titeit	
	0-15	-3 - 7		Grondwet	Goederen, diensten & Arbeid	Juridi- sche/admini- stratieve procedures bestaan	Zonder verplichte genitale chirurgie	Verplichte scheiding	Verplichte sterilisatie	Juridi- sche/admini- stratieve procedures gender- kenning afwezig	Vond plaatsmet autorisatie	nooit plaatsgevon- den/aangevr- aagd		LGBT evenemen- ten verbo- den laatste 10 jaar
Macedonië	1	-2						X				x		
Malta	3	0			X		X	X		X				
Moldavië	1	-2							X			x		
Monaco	2	-1							x		X			
Montenegro	4	1		x	X		x	X			x			
Nederland	4	1			X			X		X				
Noorwegen	4	1			X			X		X				
Oekraïne	0	-3			X		x	X				x	x	
Oostenrijk	6	3		x	X	x				X				
Polen	4	1			X	x	X			X		x		
Portugal	6	3			X	x				X				
Roemenië	3	0			X		X	X		X				
Rusland	2	-1			X	x	X	X				X	x	
San Marino	2	-1			X		X	X			x			
Servië	4	1		x					X	X		x		
Slovenië	3	0							x	X				
Slowakije	3	0			X		X	X		X				
Spanje	6	3			X					X				
Tsjechië	3	0			X		X	X		X				
Turkije	2	-1			X		X	X		x			x	
Vaticaan- stad	2	-1							x		x			
Verenigd Koninkrijk	7,5	4,5		x	X	x	X			X				X*
Wit Rusland	1	-2			X		X	X				x		
Zweden	5	2		x	X	x	X	X		X				
Zwitserland	2	0			x		X	x		X				

* Deze wetgeving bestaat alleen in Schotland en telt in de totaalscore voor ½.
Source: ILGA Rainbow Europe Country Index, May 2011 (vertaling uit Engels, ns)

Bijlage 2 – Culturele houdingen

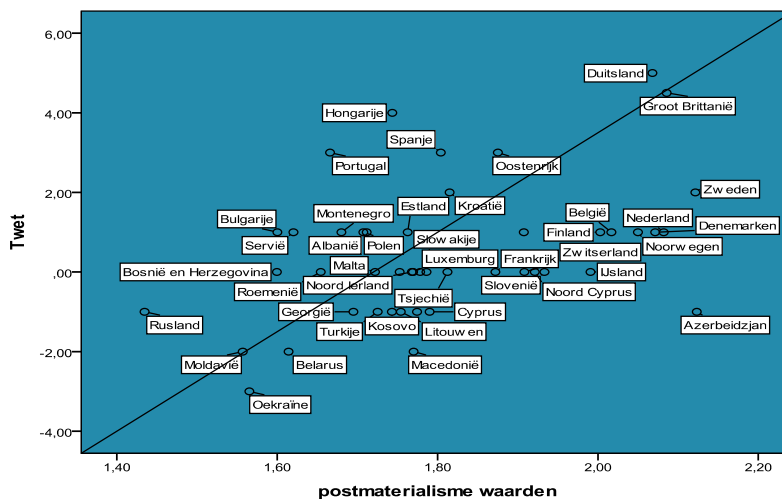
Overzicht B2a – Masculiniteitsindex per land voor alle landen van de EU/Raad van Europa

land	MASC	Europese ruimte
Slowakije	110	EU
Hongarije	88	EU
Oostenrijk	79	EU
Italië	70	EU
Ierland	68	EU
Duitsland	66	EU
Groot-Brittanië	66	EU
Polen	64	EU
Griekenland	57	EU
Tsjechië	57	EU
België	54	EU
Luxemburg	50	EU
Malta	47	EU
Frankrijk	43	EU
Roemenië	42	EU
Spanje	42	EU
Bulgarije	40	EU
Portugal	31	EU
Finland	26	EU
Slovenië	19	EU
Denemarken	16	EU
Nederland	14	EU
Zweden	5	EU
Estland	30	EU

land	MASC	Europese ruimte
Letland	9	EU
Litouwen	19	EU
Cyprus		EU
Zwitserland	70	Raad
Turkije	45	Raad
Servië	43	Raad
Kroatië	40	Raad
Rusland	36	Raad
Noorwegen	8	Raad
Albanië		Raad
Andorra		Raad
Armenië		Raad
Azerbeidzjan		Raad
Bosnië en Herzegovina		Raad
Georgië		Raad
IJsland		Raad
Liechtenstein		Raad
Macedonië		Raad
Moldavië		Raad
Monaco		Raad
Montenegro		Raad
Oekraïne		Raad
San Marino		Raad

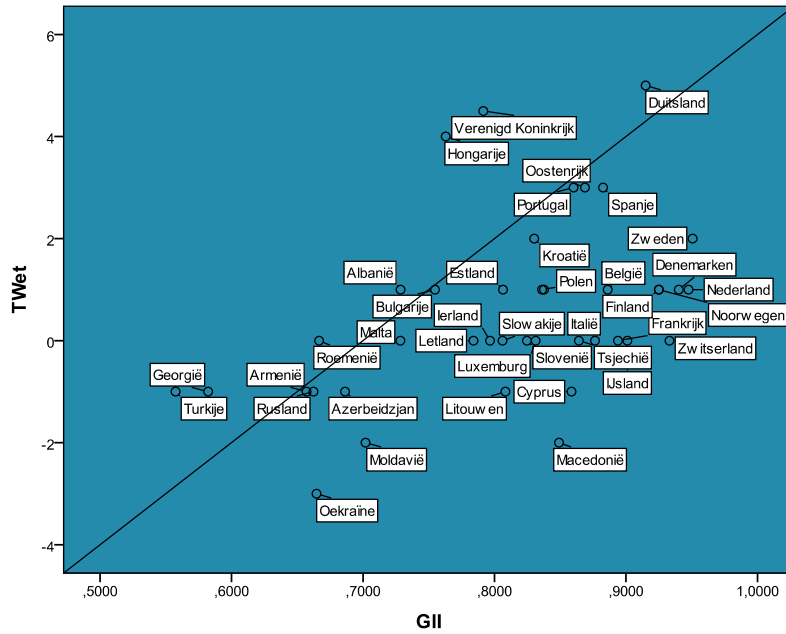
Bron: Hofstede (2001); Hofstede (2005)

Figuur B2b – T beleid en postmaterialistische waarden

Bijlage 3 – Gender

Figuur B3.1 – T-wetgeving en de GII-index

Bijlage B3.2 – Dimensies en indicatoren van de GII-index

Dimensions	Indicators
Health	Maternal mortality ratio Adolescent fertility rate
Empowerment	Female and male population with at least secondary education Female and male shares of parliamentary seats
Labour Market	Female and male labour force participation rates

Bijlage B3.3 – Domeinen en indicatoren van de GGI index

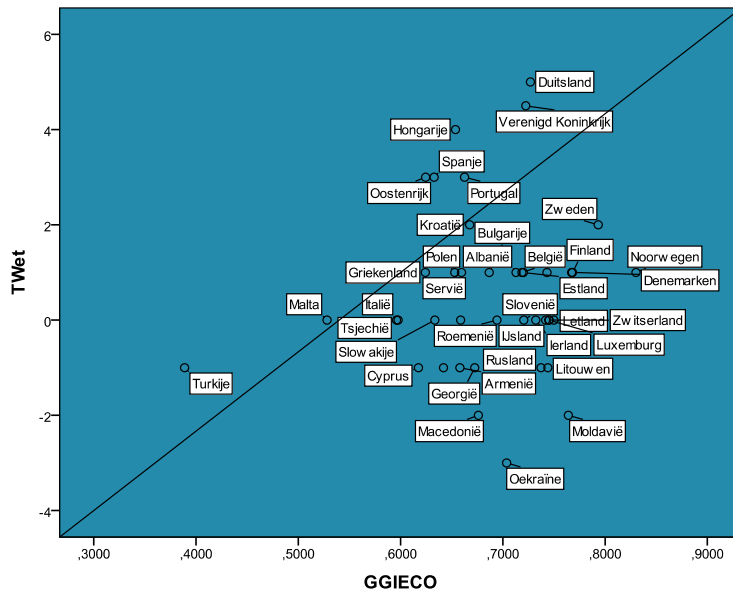
Dimensions	Indicators
Economic Participation and Opportunity	- Ratio: female labour force participation over male values - Wage equality between women and men for similar work (converted to female over male ratio) - Ratio: estimated female earned income over male values - Ratio: female legislators, senior officials and managers over male value - Ratio: female professional and technical workers over male value
Educational attainment	- Ratio: female literacy rate over male value - Ratio: female net primary level enrolment over male value - Ratio: female net secondary level enrolment over male value - Ratio: female gross tertiary level enrolment over male value
Health and Survival	- Sex ratio at birth (converted to female-over-male- ratio) - Ratio: female healthy life expectancy over male value
Political Empowerment	- Ratio: females with seats in parliament over male value - Ratio: females at ministerial level over male value - Ratio: number of years of a female head of state or government (last 50 years) over male value

Bijlage B3.4 – Volgorde van landen* op de diverse indexen in 2011 (des te hoger het cijfer, des te meer ongelijkheid tussen mannen en vrouwen)

	GII, 2011	GGI, 2011	Economic participation (GGI, 2011)	Political Empowerment (GGI, 2011)
Albania	31	33	19	33
Armenia	38	35	28	36
Austria	13	15	34	13
Azerbaijan	34	38	31	34
Belgium	10	10	18	10
Bulgaria	30	24	22	26
Croatia	21	23	25	22
Cyprus	16	39	36	37
Czech Republic	14	32	38	24
Denmark	3	6	4	7
Estonia	24	25	17	30
Finland	5	3	3	2
France	9	22	27	18
Georgia	39	37	24	39
Germany	7	8	14	9
Greece	18	27	35	17
Hungary	29	36	29	40
Iceland	8	1	7	1
Ireland	26	5	13	6
Italy	12	31	37	23
Latvia	28	13	6	14
Lithuania	23	17	9	25
Luxembourg	20	14	8	19
Macedonia, FYR	17	26	23	20
Malta	32	34	39	21
Moldova	33	18	5	31
Netherlands	2	11	10	12
Norway	6	2	1	3
Poland	19	20	30	16
Portugal	15	16	26	15
Romania	35	29	21	38
Russian Federation	37	21	12	29
Slovak Republic	25	30	32	28
Slovenia	22	19	16	27
Spain	11	9	33	5
Sweden	1	4	2	4
Switzerland	4	7	11	8
Turkey	40	40	40	32
Ukraine	36	28	20	35
United Kingdom	27	12	15	11

* Ontbrekende landen zijn: Andorra, Bosnia & Herzegovina, Liechtenstein, Monaco, San Marino, Serbia

Figuur B3.5 – T-wetgeving en economische participatie (onderdeel van de GGI-index)

Figuur B3.6 – T-wetgeving en politieke empowerment (onderdeel van de GGI-index)

